

533

Լ. ԱՆՈՐԵՆ

78 941 1.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԻՆ ԱՐԵՒԵԼՔ, ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ, ՀՌՈՍ ԵՒ ՄԻԶԻՆ ԴԱՐ

Պատկերազարդ և փարսաւոր

ՆԱԽԱՐԹԱՐԱՆՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ

Ա. ԳԻՐԳ

96(075)

4-52

1936

Տպարան Կ. Ե. Ղ. Ո. Ս.

Գանձար

(2)(075)

Q-52

W

2011-07

30 JUN 2005

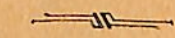
Հ. ԱՄԻՐԵԱՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Հին Արեւելք, Յունաստան, Հին Եւ Միջին Դար

Պատկերազարդ եւ քարտուպ

ՆԱԽԱԿԹԱՐԱՆՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ

Ա. ԳԻՐԲ

8570
~~8447~~

1936

Տպարան ՆԵՂՈՍ

Գանձիք

08 FEB 2013

25996-42.

5-4 2)

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Դասագիրք չունին. դասագրքի սով կայ. ահա օրուան դժգոհութեան նիւքք: Եւ հեղինակաւոր մարմին մըն ալ չունին, որ այդ հարցով զբաղի եւ գոհացում տայ այդ պահանջին: Չունին նաեւ հրատարակչական ընկերութիւն մը, որ իրեն համար զլիարար զբաղում ընէր դպրոցական դասագրքերու հրատարակութիւնը: Ուսի ուսուցիչը ինքը պիտի պատրաստէր թէ՛ դասագիրքը եւ թէ՛ պիտի մտահոգուի անոր հրատարակութեամբը:

Դասագրքի այս պակասէն հաւասարապէս կը նեղուին թէ՛ ուսուցիչները եւ թէ՛ աշակերտները: Երկուքն ալ ժամանակի ահագին կորուստ կ'ունենան. մին՝ գրաւոր պատմութեան տեսակներ, պատրաստելով, միւսը՝ զանոնք ընդօրինակելով: Տաժանելի աշխատանք: Եւ այդ ընդօրինակութիւնները յանախ լեցուն կ'ըլլան ահաւոր սրխալներով: Ասիկա պատճառ կ'ըլլայ որ տուէր թէ՛ դրպրոցը եւ թէ՛ աշակերտութիւնը:

Ներկայ դասագիրքը կուգայ թերի մը լրացնել միայն:

Դասագրքիս պատրաստութեան համար նկատի ունեցած եմ եւրոպական նախակրթարաններու մէջ գործածուած բազմաթիւ դասագրքեր: Նկատի ունեցած եմ նաեւ մեր հեղինակներէն Գ. Խաժակի, Մ. Մամուրեանի, Վ. Գեորգեանի, Յ. Յակոբեանի, Մ. Ծալեանի եւ Գ. Մարգարեանի գործերը:

Աշխատած եմ նախակրթարանի յարմար դասագիրք մը պատրաստել, նկատի առնելով ուսման նախակրթու-

11016-57 (4951-56)

քեան ծրագիրը եւ մանաւանդ մեր տղոց տարիքն ու բնութեանը:

Ամբողջ գործը կը բաղկանայ երկու հասոյրէ: Առաջին գիրքը կը պարունակէ Հին Արեւելքը, Յունաստանը, Հռոմը եւ Միջին Դարը: Երկրորդ գիրքը, որ պատշաճութեան մեջ է եւ լառաջիկային լոյս պիտի տեսնէ, պիտի պարունակէ Արդի Ժամանակներն ու Ժամանակակից Շրջանը:

Դասագիրքս — պատկերազարդ եւ քաղաքաւոր — իր առաւելութեանց կողքին ունի անշուշտ իր քերութիւններն ալ: Շատ ուրախ եւ շնորհակալ պիտի մնամ, եթէ յարգելի պաշտօնակիցներս բարի ըլլան իրենց դիտողութիւնները հաղորդել ինծի:

Հ. ԱՄԻՐՅԱՆ

Հելսինկի, 20 Յուլիս 1936

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ա. ՄԱՍ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա.

ՆԱԽԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ԴԱՐԵՐ

○○○○○

Մարդկային ցեղին կեանքը կը բաժնուի երկու խոշոր շրջաններու: Այն անթիւ դարերը, որոնց մասին գրաւոր արձանագրութիւններ չունինք, կը կոչուին Նախապատմական Շրջան. իսկ այն դարերը, որոնց միջոցին մարդիկ կրցած են իրենց կեանքը արձանագրել, կը կոչուին Պատմական Շրջան:

Նախապատմական շրջանի մարդուն մասին թէեւ գրաւոր արձանագրութիւններ չունինք, սակայն այդ շրջանէն մնացած են քարէ գործիքներ, սաւառիկներ, զէնքեր, բնակարաններու հետքեր, բրածոներ, որոնց չնորհիւ կրնանք նախնական մարդու կենցաղի մասին որոշ գաղափար մը կազմել:

Այդ գործիքներուն ու սաւառիկներուն վրայ հիմնուելով, գիտուններն ու պատմագէտները նախապատմական շրջանը բաժնած են երեք դարաշրջաններու. ա) Հին Քարի Դարեր, բ) Նոր Քարի Դարեր եւ գ) Մետաղներու Դարեր:

Հին Քարի դարերուն մարդոց բոլոր գործիքները շինուած են կոշտ քարէ: Իրենց զբաղումը եղած է որսորդութիւն եւ ձկնորսութիւն: Մարդիկ կ'ապրէին քարայրներու, ծառերու խոռոչներու, անտառներու մէջ: Կրակի գիւտը տեղի ունեցած է այս դարաշրջանին վերջերը: Մարդիկ չինած են նաեւ նեւ ու աղեղ:

Քարայրներէն մարդկային բրածոներուն հետ գտնուած են նաեւ քարէ ու ոսկորէ նեւեր:

Նոր Քարի դարերուն մարդիկ սկսեր են քարերը տաշել ու յղկել, և աւելի ճաշակաւոր գործիքներ շինել: Այս շրջանին սկսած են հողէ ամաններ շինել, հողը մշակել, և հիւսել: Իրենց որսացած կենդանիները ընտանեցուցած են, ինչ որ ցոյց կուտայ թէ մարդկային ցեղը հակայական յառաջդիմութիւն ըրած է:

Քարի դարերուն յաջորդած է Մետաղներու Դարաշրջանը: Նախ պղինձէ գործիքներ սկսած են գործածել, ապա արուրէ ու ամենէն վերջը՝ երկաթէ գործիքներ: Մետաղներու, մասնաւորաբար երկաթի գիւտը մեծ բարիք մը եղած է մարդկութեան: Երկաթի շնորհիւ մարդը դիւրաւ սկսաւ յաղթել գաղաններուն և բնութիւնը հնազանդեցնել իր կամքին: Երկաթի շնորհիւ մարդը կրցաւ ապրիլ ամէն տեղ, մշակել ամէն տեսակ հող:

Մետաղներու դիւտը մեծ գործի տուաւ նաեւ տուել տուրին, որ նախապէս փոխանակութեամբ կը կատարուէր: Երբ ագնիւ մետաղները գտնուեցան, դրամի գաղափարը ծագեցաւ, որուն շնորհիւ վաճառականութիւնը ծաղկեցաւ: Մետաղները զարգացուցին նաեւ մարդուն ճաշակը, զէնքեր, զարդեր շինեցին:

Քարէ գործիքները կը համապատասխանեն մարդու վայրենի վիճակին, արուրէ գործիքները՝ բարբարոսական վիճակին, իսկ երկաթի և գրի գործածութեամբ մարդս կը մտնէ քաղաքակրթութեան շաւղին մէջ:

Նախնական մարդը կը սնանէր վայրի պտուղներով, բոյսերու արմատներով, կենդանիներու միսով և միջատներով: Բայց միշտ կարելի չէր այդ սնունդները գտնել, ուստի սկսաւ որսորդութեամբ զբաղիլ: Ան-

տաններու մէջ, լեռներու վրայ ապրողները որսորդութեամբ կը զբաղէին, իսկ լիճերու, գետերու և ծովերու եզերքները բնակողները՝ ձկնորսութեամբ:

Մարդիկ հետզհետէ կ'ընտանեցնեն իրենց որսացած կենդանիները՝ անոնցմէ օգտուելու համար: Կենդանիին միսը կ'ուտէին, մորթէն զգեստ կը շինէին, ոսկորներէն զէնքեր, նեւեր, ասեղ կը շինէին, աղիքներէն՝ լարեր և դերձան, կաթը կը խմէին, և այլն: Այսպիսով իրենց որսացած և ընտանեցուցած կենդանիները կը սկսին խնամել և սնուցանել, հօտեր պահել: Իրենց հօտերն ու նախիրները լեռները կը տանէին արածելու: Խաշնարածութեան շրջանն է այս:

Մարդիկ կենդանիները իրենց պէտքերուն գործածել սորվելէ յետոյ, կամաց կամաց կը վարժուին հողը մշակել և ցանել: Թափառական կեանքին կը յաջորդէ նստակեաց կեանքը: Հողագործութիւնը կը դառնայ մարդոց գլխաւոր զբաղումը: Բնակարան կը շինեն և հոն կը հաստատուին՝ իրենց ցանքսին վրայ հսկելու և պահպանելու համար: Մարդիկ ընտանիք կը կազմեն, սեփականատէր կը դառնան:

Սեփականութեան գաղափարին հետ ծագում կ'առնեն նաեւ տիրապետութեան, իշխանութեան գաղափարները. կը սկսին կռիւներ, տիրելու և տիրուելու ջանքեր. պետի, սարուկի, տիրողի և հպատակի խնդիրներ կը ծագին: Կռիւներու ընթացքին բռնուած գերիները այլեւս չեն սպաններ և իբրեւ սարուկ կը գործածեն և հողագործական աշխատանքներու կը լծեն:

ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ՑԵՂԵՐԸ.— Մարդկութիւնը սովորաբար չորս գլխաւոր ցեղերու կը բաժնուի. Սպիտակ ցեղ, Դեղին ցեղ, Սև ցեղ և Կարմիր կամ Պղնձագոյն ցեղ:

Դեղին ցեղերը սկզբնական շրջանին հին քաղաքակրթութիւն մը ստեղծեր են, բայց յետոյ կործնուածն ապառնու եղած՝ կանգ առեր և քիչ նիւթ մատուցարարած են ընդհանուր ազգերու պատմութեան:

Ամենէն մեծ դերը կատարած է ճերմակ կամ սպիտակ ցեղը, որ երեք ստորաբաժանումներ ունի. Արիական կամ Հնդ-Եւրոպական ցեղեր, Ասիական ցեղեր և Քամեան ցեղեր:

Պատմութեան մէջ Սեմականները կը գրաւեն առաջին էջերը. աւելի կանուխ քաղաքակրթութիւն են և ունեցած իրենց բարձր քաղաքակրթութիւնը: Յետոյ կուգան Քամեանները, որոնք եգիպտոսի մէջ հին և սքանչելի քաղաքակրթութիւն մը հիմնեցին, որոնց նմոյշները դեռ կը մնան և հիացում կը պատճառեն Նոր Աշխարհի մարդկութեան:

Ապա կուգան Արիականները, որոնք քաղաքակրթութիւնը իր կատարելութեան հասցուցեր են:

Կարմիր ցեղը պատմութիւն չունի:

Մարդկային քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ մեծ դեր կատարած են գետերը, լիճերը, ծովերը, որոնք երկրագործութեան, առեւտուրի, արուեստներու և մարդկային յարաբերութեանց ու հաղորդակցութեանց զարգացման մեծագոյն ազդակները եղած են:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ.— Պատմական շրջանը սովորաբար կը բաժնուի երեք դարաշրջաններու:

Ա.— Հին Դար, որ կը սկսի հին ազգերու ծագումէն և կը տեւէ մինչեւ Հռոմէական Արեւմտեան կայսրութեան կործանումը (476 Ք. Յ.):

Բ.— Միջին Դար, որ կը սկսի Հռոմէ անկումէն և կը տեւէ մինչեւ Բիւզանդական կայսրութեան կոր-

ծանումը կամ Պոլսոյ գրաւումը թուրքերուն կողմէ, (1453 Ք. Յ.):

Գ.— Արդի կամ Նոր Դար, որ Պոլսոյ գրաւումէն կը սկսի ու կը տեւէ մինչեւ մեր օրերը:

Նոր Դար կամ Արդի ժամանակները իր կարգին երկու մասի բաժնած են. Արդի Պատմութիւն, որ կը սկսի Պոլսոյ գրաւումէն և կը տեւէ մինչեւ Ֆրանսական յեղափոխութիւնը, 1789, և ժամանակակից Պատմութիւն, որ Ֆրանսական յեղափոխութենէն մինչեւ մեր օրերը կ'երկարի:

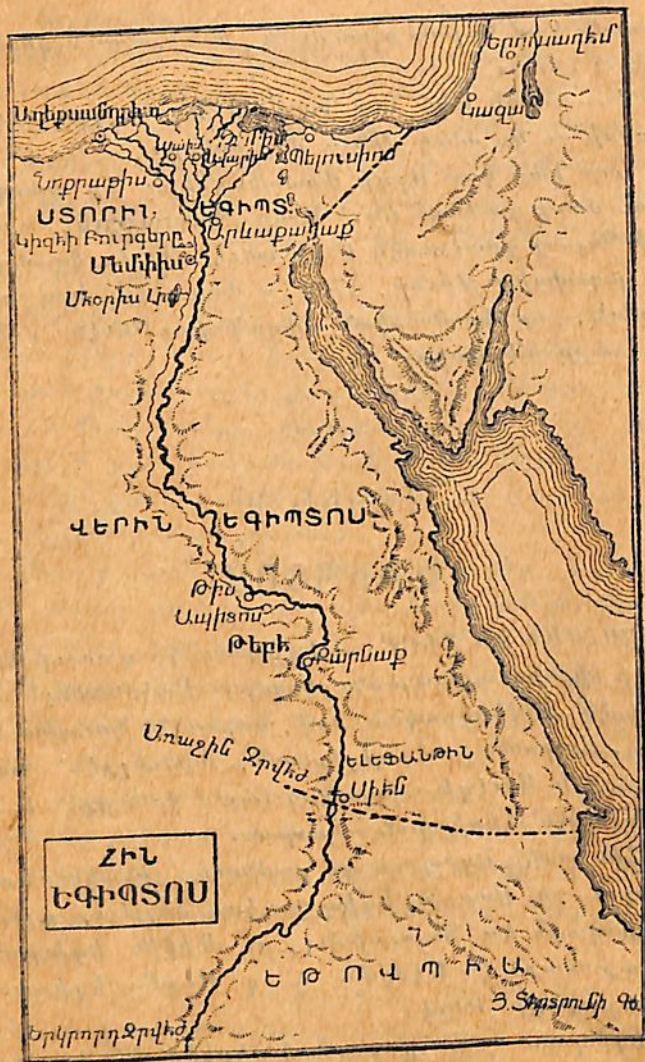
ԳԼՈՒԽ Բ.

ԵԳԻՊՏՈՍ

ՍԱՀՄԱՆ ԵՒ ԴԻՐԲ.— Եգիպտոս կը գտնուի Աֆրիկէի հիւսիս-արեւելեան կողմը: Սահմաններն են. հիւսիսէն՝ Միջերկրական ծով, հարաւէն՝ Նուպիա (և զիպտ. Սուտան) և Հադէշիստան, արեւելքէն՝ Կարմիր ծով և Սուէզի պարանոց (այժմ ջրանցք) և արեւմուտքէն՝ Լիբիական անապատ:

Հին տառն եգիպտոս կը բաժնուէր բնական երեք մասերու. ա) Ստորին եգիպտոս կամ Տելթա, գլխաւոր քաղաքն էր Պելուսիոն, բ) Միջին եգիպտոս, մայրաքաղաքն էր Մէմփիս և գ) Վերին եգիպտոս, մայրաքաղաքը՝ Ռէբէ:

Եգիպտոս շատ ընդարձակ երկիր մըն է, բայց Նեղոսի հովիտն ու Տելթան միայն մշակելի են, մնացած մասը անապատ մըն է: Նեղոս գետը որ ծագում կ'առնէ Հադէշիստանէն և Աֆրիկէի կեդրոնական մեծ

Եգիպոսի քաղաքը

լիճերէն, կը ճեղքէ Եգիպոսը և կուգայ կը թափի Միջերկրական ծովը: Եգիպոս իր հողին բարեբերութիւնն ու բարգաւաճումը կը պարտի Նեղոսին, այդ պատճառաւ յոյն նշանաւոր պատմագիր Հերոդոտոս՝ «Եգիպոսը Նեղոսին պարգեւն է» ըսած է:

ՆԵՂՈՍԻ ՅՈՐԴՈՒՄԸ.— Ամէն տարի Յունիսին Նեղոսի ջուրերը կը սկսին բարձրանալ, երկիրը ջուրով կը ծածկուի, միայն քաղաքներն ու գիւղերն են որ կղզիներու նման, ջուրերէն դուրս կը մնան: Այս միջոցին ընդհանուր ուրախութիւն մը կը տիրէ երկրին մէջ: Նոյեմբերին ջուրերը կ'իջնեն և գետը իր բնականոն վիճակը կը ստանայ: Երբ ջուրերը կը քաշուին, եթովպական լեռներէն իրենց հետ բերած սև հողի խաւ մը կը թողուն դաշտերուն վրայ, որու շնորհիւ հողը շատ բարեբեր ու արգասաբեր կը դառնայ:

ԵԳԻՊՏԱՅԻՆՆԵՐԸ.— Եգիպոսացիները թէև Ափրիկէ հաստատուած՝ բայց կը պատկանին ճերմակ ցեղին: Աշխատասէր, պորկեշտ, չարքաշ, հանգարա և ժուժկալ ժողովուրդ մըն են: Անոնք կը պատկանին Քամի սերունդին, որոնք Սուէզի պարանոցէն անցնելով հաստատուած էին Եգիպոս: Եգիպոսացիները մեծ մասամբ երկրագործ էին: Արհեստներն ալ շատ զարգացած էին Եգիպոսի մէջ: Ոսկիէ և արծաթէ շինուած զարդեղէնները, հիւսուածքները, ձեռագործները, հողէ ամանները և ապակիներէ շինուած զարդերը մինչև հիմա մեծ հիացում կը պատճառեն:

ԿՐԾԵՔ.— Եգիպոսացիները շատ կրօնամոլ ժողովուրդ մըն էին: Իւրաքանչիւր ընտանիք կը պաշտէր իր նախնիքը: Կը պաշտէին նաև բնութեան ուժերն ու երեւոյթները: Անոնք սովորութիւն ունէին իրենց աստուածները մարդու կամ կենդանիի կերպարանքով

ներկայացնել: Գլխաւոր տաժարածներն էին՝ Ռա, որ արեւի տաժարածն էր. Ամոն եգիպտոսի արեգակ-տէրն էր, Սեթի՝ խաւարի տաժարածն էր, Հաթոր՝ արեւածնորդի տէրն էր, Հոր, Օգիրիս, Իսիս, Թոս և բազմաթիւ ուրիշ տաժարածներ:

Օգիրիս և Իսիս

Կորդիլոսը, Կատուն, գեանամուկը, Իպիս թուշունը, Փիւնիկ անունով երեւակայական թուշուն մը և, մանաւանդ, Ապիս ցուլը: Ապիս ցուլին պաշտամունքը ընդհանուր էր: Երբ սեւ ցուլ մը գտնէին՝ ճակատին վրայ ձերմակ նշան մը և մարմնոյն վրայ 29 մասնաւոր նշաններ, իսկոյն կ'տաժարածացնէին զայն և ամէն ահաւակ յարգանքներ կ'ընծայէին: Մէմփիսի մայր տաժարին մէջ կը պահէին զայն: Երբոր մեռնէր, ամբողջ երկիրը սուգ կը պահէր, մինչև որ նոր մը գտնուէր: Փարսեանն իսկ պարտաւոր էր երկու ամիս սուգ պահել: Իրրե մեծ անձնաւորութիւն մը, անոր մարմինը կը զմուսէին:

ՄԵՌԵԼՆԵՐՈՒ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ. — Եգիպտացիները կը յարգէին մեռելները, որովհետեւ կը հաւատային թէ մահէն յետոյ, մարդու հոգին կ'երթայ հանդերձեալ աշխարհ և օր մը կուգայ դարձեալ և մարմնոյն մէջ

կը պաշտէին նաև նեղասը, իրրե իրենց բարերարը, և անոր անունով երգում կ'ընէին:

ՍՐԲԱՂԱՆ ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ. — Եգիպտացիները կը պաշտէին նաև բազմաթիւ կենդանիներ, ինչպէս Կո-

կը մահէ. այդ պատճառով կը ջանային մարմինը պահպանել զմուսելով:

Եգիպտացիները այսպէս հոգիի անմահութեան հաւատալով, մեռելները հրապարակաւ կը դատէին և եթէ ժողովուրդին կողմէ բարի վկայութիւն տրուէր, այն տաժար մարմինը «մոմիա» կ'ընէին, այսինքն զմուսելով յատուկ դամբարաններու մէջ խրնամքով կը պահէին: Եգիպտոսի մէջ հազարաւոր զմուսեւած մարմիններու մոմիաներ գտնուած են:

Ռամսես Բ. ի մոմիան սրբազան կենդանիներու — Կատու, Կոկորդիլոս, Իպիս թուշուն, Ապիս ցուլ — մոմիաներ:

Գտնուած են նաև բազմաթիւ

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ. — Եգիպտոսի քաղաքակրթութիւնը շատ հին է: Եգիպտացիք Քրիստոսէ 3000 տարի առաջ արդէն ծանօթ էին ճարտարապետութեան, նկարչութեան, երաժշտութեան, բժշկութեան, տա-

Քաղաքի քանար

դաբաշխութեան, արձանագործութեան, երկրաչափութեան: Իրենց ճարտարապետութեան հրաշալիքներն են բուրգերը, որոնք փարաւոններու դամբարաններն էին, սիւնազարդ սքանչելի պալատները, հսկայ և հոյակապ տաճարները, Մէմփիս լիճը, միակտուր կրանիթէ կոթողները, օփինքսները, լաբիրինթոսը ևն., որոնց տւերտկներն անդամ հիացում կը պատճառեն:

Բուրգերը կը գտնուին Մէմփիս քաղաքին հիւ-

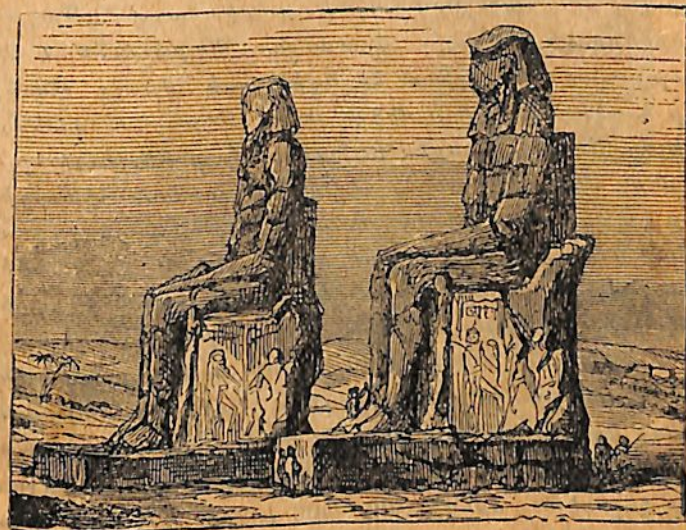

Սփինքս և բուրգերը

սիսակողմը, կիզէի մօտերը: Ամենէն մեծ բուրգը 142 մէթր բարձրութիւն ունի (այժմ 137 մէթր) և 20 տարիէն շինուած է: Հազարաւոր գործաւորներ, մեծ մասամբ գերիներ, աշխատած են զայն կառուցանելու համար: Նշանաւոր էին եգիպտոսի լաբիրինթոսը, որ երեք հազար սննեակ ունէր, Աղեքսանդրիոյ փարոսը, օպելիսքները, մեհանները, Սփինքսը՝ որ մարդու գլուխ և առիւծի մարմին ունի: Գլխու բարձրութիւնը միայն 20 մէթր է:

Գիֆ.— Եգիպտացիք շատ կանուխէն սկսած են գրել: Գրած են կրօնական գրքեր, պատմութիւններ,

քանաստեղծութիւններ, բարոյական գրուածքներ, վէպեր ևն.: Հին գրուածները պատկերներով էին. յետոյ սկսան վանկային գրութիւնը գործածել և ամենէն վերջը սկսան եգիպտական տաւերը գործածել: Կը գրէին սրապիւրոսի վրայ սև կամ կարմիր մելանով: Առաջին անգամ եգիպտական նշանադրերու, որոնք մեհենագիր կը կոչուէին, գաղտնիքը լուծեց Ֆրանսացի գիտնական մը, Շամբոլիոն, 1822/ն:

Մեմփոնի ստձանները

ԴԱՍԱԿԱՐԳԵՐԸ. — Եգիպտացի ժողովուրդը կը բաժնուէր երեք որոշ դասակարգներու. ա) Բուրմբը, բ) Զինուորականները և գ) հասարակ պարզ ժողովուրդը, որ նոյնպէս իր ստորաբաժանումներն ունէր, ինչպէս. երկրագործ, արհեստաւոր և սարուկ: Փարաւոնին համար կ'ըսէին թէ աստուծոյ սերած է:

երկրին բացարձակ տէրն էր ան: Քուերմերն ու զին-
ուորականները մեծ յարգ ու օգնեցութիւն ունէին:
Անոնցմէ կ'ընտրուէին թագաւորներն ու տէրութեան
բարձր պաշտօնեաները: Քուերմերը մանաւանդ շատ
ազգեցիկ էին և պատկառանք կ'ազգէին ժողովուր-
դին: Իսկ պարզ ժողովուրդը, մասնաւորաբար ստրուկ-
ները, ամէն իրաւունքէ զրկուած էին:

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՔԱՂԱՔԱՆԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ. — Ե-
գիպտոսի քաղաքական պատմութիւնը կը սկսի Քրիս-
տոսէ առնուազն չորս հազար տարի առաջ: Թագա-
ւորները կը կոչուէին փարաւոն: Փարաւոններու 26
գերդաստաններ իշխած են Եգիպտոսի վրայ: Անոնք
կը նստէին Մէմփիսի մէջ, յետոյ Թէբէ, և ամենէն
վերջը Սայիա, Ստորին Եգիպտոսի կամ Տելլիսի շրջ-
անին մէջ: Եգիպտոսի մէջ իշխանութեան հիմնադրի-
րը կը նկատուի Մենէս անունով եթովպացի մը, որ
Քրիստոսէ իբր 3000 տարի առաջ շինած է Մէմփիս
քաղաքը, որու արեւմտեան կողմը շինուեցան Քէոփիսի,
Քէփրէնի և Միկերինի երեք հսկայական բուրգերը:

Քրիստոսէ 2000—2200 տարի առաջ. Ասիայէն,
բարբարոս հովիւ ժողովուրդներ Եգիպտոս արշաւե-
ցին: Եգիպտացիները չկրցան դիմադրել և սղատա-
նեցան Վերին Եգիպտոս: Այս ժողովուրդները շիւտոս
կը կոչուէին, որոնք 300—500 տարի տիրեցին Սառ-
բին և Միջին Եգիպտոսի վրայ:

Հիւքսոս փարաւոններէն մէկուն օրովն էր որ
Յովսէփ Գեղեցիկը Եգիպտոս բերուեցաւ և փոխար-
քայ եղաւ երկրին: Իսրայէլացիներն ալ այդ ժամա-
նակ Եգիպտոս փոխադրուեցան: Թէբէի բնիկ թագա-
ւորներէն մէկը, Քրիստոսէ առաջ 1700ին, յարձակե-
ցաւ Հիւքսոսներու վրայ և Եգիպտոսէն դուրս փոն-
տեց զանոնք:

Դաւիթի յաջորդեց իր որդին Սողոմոն, որ փա-
ռապանձ թագաւորութիւն մը ունեցաւ: Շինել տուաւ
Երուսաղէմի տաճարը, ուր հաստատեց Տապանակ Ուխ-
տին: Դաւանակից եղաւ Տիւրոսի Հիւրամ թագաւորին
հետ, և իր իշխանութիւնը տարածեց մինչեւ Եփրատ
գետ: Սողոմոն նշանաւոր եղաւ իր իմաստութեամբը,
և կոչուեցաւ Սողոմոն Իմասուն:

Բեթլեհեմ

Սողոմոնի մահէն յետոյ հրեաները երկու մասի
բաժնուեցան. 10 ցեղերը հիւսիսային Պաղեստինի մէջ
հիմնեցին Իսրայէլի թագաւորութիւնը Սամարիա մայ-
րաքաղաքով: Իսկ հարաւային Պաղեստինը կոչուեցաւ
Յուդայի թագաւորութիւն, որուն մայրաքաղաքն էր
Երուսաղէմ: Այս երկու թագաւորութիւնները տեւա-
կանօրէն իրարու հակադրուեցան և չկրցան

11016-57

ինքնին պաշտպանել օտար թշնամիներու դէմ:

ԲՍԲԵԼՈՆԻ ԳԵՐՈՒԹԻՒՆԸ.— Սողոմոն իր ծերունի թեան օրերուն մոռցաւ ճշմարիտ Աստուածը և սկսաւ դրացի ազգերու կուռքերը պաշտել: Իրմէ վերջ ուրիշ թագաւորներ ալ նոյն սխալը կրկնեցին: Մարգարէներ, որոնք աստուածախօս և Աստուծոյ ներշնչուած էին, ազդարարեցին յանցաւորներուն թէ ծանր պատիժներու պիտի ենթարկուին, եթէ ճշմարիտ Աստուծոյ պաշտամունքը չվերահաստատուի: Հրեաները մտիկ չըրին անոնց քարոզներուն:

Քրիստոսէ եօթը դար ուռաջ, Ասորեստանի Սալմանասար թագաւորը մեծ բանակով մը յարձակեցաւ Հրէաստանի վրայ, գրաւեց Սամարիան, և բազմաթիւ հրեաներ զերի տարաւ Նինուէ: Անկէ յետոյ Բաբելոնի թագաւորը Նաբուգոդոնոսոր (Ք. Ա. 597) յարձակեցաւ Երուսաղէմի վրայ, գրաւեց քաղաքը, տաճարը կողոպտելէ յետոյ այրեց և հազարաւոր հրեաներ զերի տարաւ Բաբելոն, ուր մնացին 70 տարի, մինչև որ Պարսից Կիւրոս թագաւորը ազատեց զիրենք և վերադարձուց իրենց հայրենիքը:

ՀԱԼԱՍԵՆԻՔԵՆԻ.— Պարսիկներէն յետոյ յաջորդաբար Հրէաստանի տիրեցին Մեծն Աղեքսանդր, Սելևկեանները և ի վերջոյ հռոմայեցիք: Սուրիոյ սելևկեան թագաւորները չատ հալածանքներու մատնեցին հրեաները, որոնք հաւատարիմ մնացած էին իրենց կրօնքին: Բայց Յուդա Մակաբայեցին ազատեց իր հայրենակիցները այս հալածանքներէն և փրկեց երկիրը թշնամիներու ձեռքէն: Քիչ յետոյ, սակայն, հռոմայեցիք տիրեցին Հրէաստանի: Սկիզբները անոնք չատ մեղմ կը վարուէին, բայց յետոյ խիստ հալածանքներու ենթարկեցին հրեաները:

ՄԵՍԻԱՆ.— Հրեայ ժողովուրդը դարերէ ի վեր

կը սպասէր Մեսիայի (Փրկիչ) գալստեան, որպէսզի ազատէր զիրենք այս չարիքներէն ու դժբախտութիւններէն: Անոնց սպասածն ու երեւակայածը յաղթական ու ազգմիկ Մեսիա մըն էր: Երբոր Յիսուս-Քրիստոս աշխարհ եկաւ, անոր հոգեկան առաքելութիւնը չհասկըցուեցաւ հրեաներէն: Անոնք չընդունեցին Յիսուսի մաքուր վարդապետութիւնը և ի վերջոյ պայքարեցան անոր դէմ: Հռոմայեցիներուն յանձնեցին զայն և պահանջեցին որ խաչը հանուի:

ՀՐԵԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ԳԱՂԹԸ.— Իբրեւ աստուածասպան, հրեաները մեծամեծ դժբախտութիւններու ենթարկուեցան: Քրիստոսէ վերջ 70 թուակառնին, անոնք տապաւնեցան հռոմայեցիներուն դէմ, որոնք Տիտոսի հրամանատարութեամբ պաշարեցին Երուսաղէմը, գրաւեցին ու քանդեցին՝ տաճարն ալ միասին: Հրեայ ժողովուրդին մէկ մասը ջարդուեցաւ, իսկ մնացեալ մասը ցրուեցաւ աշխարհի չորս կողմը, կամ գեթութեան մատնուեցաւ և անկէ ի վեր միշտ իր հայրենիքէն դուրս կ'ապրի:

ՄԻԱՍՏՈՒԱԾՈՒԹԻՒՆ.— Հրեաները ոեւէ բան չաւելցուցին նիւթական քաղաքակրթութեան վրայ: Արուեստի, ճարտարապետութեան մէջ ուղղակի բան մը չարտադրեցին, սակայն անոնց գործը աւելի բարձր չարտադրեցին, սակայն միաստուածութիւն հաստատող եղաւ: Անոնք եղան միաստուածութիւն հաստատողները, որմէ ծնունդ առաւ աւելի բարձր կրօն մը՝ Քրիստոնէութիւնը: Աստուածաշունչ կամ Ս. Գիրքը բոլոր ժամանակներու ամենէն հոյակապ գիրքն է:

ԳԼՈՒԽ Դ.

ԲԱԲԵԼՈՆ ԵՒ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆ

ԴԻՐԻՔ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆ.— Հայաստանի ձիւնապատ լեռներէն կը բխին երկու գետեր, Եփրատ և Տիգրիս, որոնք զէպի հարաւ կը հոսին, և իրարու միանալով՝ Շաթ իւլ Արաբ անունը կ'առնեն և կը թափին Պարսից Ծոցը: Այս երկու գետերուն միջեւ գտնուած երկիրը կը կոչուի Միջագետք: Տափարակ ու ընդարձակ երկիր մըն է Միջագետք, որ հին ատեն կը բաժնուէր երեք մասերու. հարաւի մասը, Պարսից ծոցին մօտ, կը կոչուէր Քաղդէաստան, հիւսիսային արեւելեան մասը, որ լեռնոտ էր, կը կոչուէր Ասորեստան, իսկ հիւսիս արեւմտեան մասը բուն Միջագետք: Քաղդէաստան կամ Բաբելոն և Ասորեստան իրենց բարեբերութիւնը կը պարտէին Եփրատի և Տիգրիսի: Ինչպէս եգիպտոսը նեղոսի մէկ պարգեւն էր, այնպէս ալ Բաբելոնն ու Ասորեստանը Եփրատի և Տիգրիսի մէկ պարգեւն էին: Ամէն տարի այս երկու գետերը կը յորդին, և իրենց բերած տիղմին շնորհիւ Միջագետքը շտեմարանը եղած է բազմամիլիոն ժողովուրդներու:

Ասորեստանի
քաղաւոր մը

Միջագետքի սահմաններն էին հիւսիսէն Հայաստան, հարաւէն Պարսից ծոց, արեւելքէն Մարաստան և Պարսկաստան և արեւմուտքէն Ասորիք և Արաբիոյ անապատը:

ԲԱԲԵԼՈՆ.— Բաբելոն կամ Քաղդէաստան ընդարձակ դաշտագետին մըն է, փոփոխական կլիմայ մը ունի: Ձմեռը ցուրտ կ'ընէ երբ հիւսիսային հովերը կը փչեն. իսկ ամառը խիստ տաք, այնպէս որ բնակիչները երբեմն փոսեր կը փորեն և մէջը կը մտնեն արեւին տաքէն պաշտպանուելու համար:

Քրիստոսէ հինգ հազար տարի առաջ, Բաբելոն բնակուած երկիր մը եղած է. անոր բնակիչները գիտէին ձուկ որսալ և ցորեն ցանել: Յորենը այնքան առատորէն կ'աճէր որ մէկ մասը կենդանիներուն կը կերցնէին: Երկրին արգասաբերութիւնը ապահովելու համար, ջրամբարներ շինած էին և ջրանցքներու միջոցաւ ջուրը երկրին վրայ կը բաշխէին:

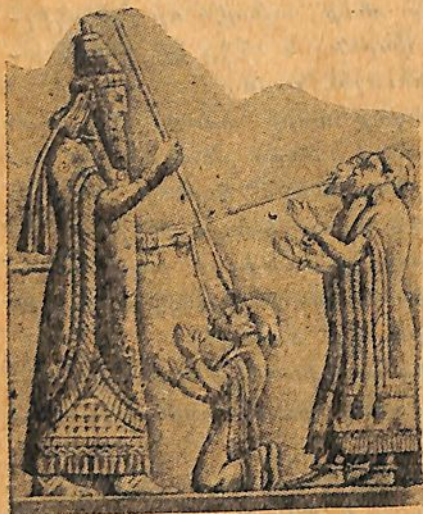
Բաբելոնացիք իրենց երկրին մեղծ կլիմային բերումով, խաղաղասէր և հանգարտ բնաւորութիւն ունէին:

ԱՍՈՐԵՍՏԱՆ.— Քաղդէաստանի բնակչութիւնը երբ բազմացու, ժողովուրդի մէկ մասը սկսաւ զէպի հիւսիս՝ Ասորեստան գաղթել, որ բարեխառն կլիմայ մը ունէր լեռնային ըլլալուն պատճառաւ, և լեռներուն մէկ մասն ալ անտառներով ծածկուած էր:

Ասորեստանցիք ստիպուած ըլլալով մշտական կռիւ մղելու բնութեան խստութեանց դէմ, տոկուն ժողովուրդ մը եղան, դարձան քաջ որսորդներ և քաջարի պատերազմիկներ: Պատերազմը արհեստ մը դարձուցին: Անոնք շատ անգութ և վայրագ ժողովուրդ մը եղած են: Իրենց աստուածը կը նկատէին աշխարհի տէրը, իսկ օտարականները կը նկատէին անհաւա-

տարիմ և տպատամբ, այդ պատճառաւ կը ջարդէին զանոնք անգթօրէն :

ԱՍՈՐԱԿԱՆ, ԲԱՆԱԿԸ .— Ասորեստանցիք լաւ բանակ մը կազմեցին : Ամէն ասորեստանցի զինուոր էր : Բանակը երկու մասէ կը բաղկանար . հեծելազօրք և հետեւակազօրք : Զինուած էին տէգերով, նիզակներով, կարճ ու ատիակ սուրերով և վահանով մը : Քաղաքները

պաշարած ատեն կը գործածէին մետաղապատ փայտէ աշտարակներ, անիւներու վրայ հաստատուած : Այդ աշտարակները կը մօտեցնէին բերդերուն և յետոյ պարսպաքանդ մեքենաներով կը հարուածէին ամրութիւնները : Գերիներուն հանդէպ շատ անգութ էին . երբեմն անոնց աչքերը կը փորէին, մորթագերծ կ'ընէին կամ մարմինն այս կամ

Ասորեստանի քաղաւոր գերիներու աչքերը կը փորէ այն մասը կը կտրէին :

ԿՐԾՆՔ .— Բաբելոնացիք և Ասորեստանցիք կը պաշտէին բազմաթիւ տառուածներ : Բաբելոնացիներուն գլխաւոր տառուածն էր Բէլ կամ Բուլ (արեւի տառուած), իսկ ասորեստանցիներունը՝ Ասուր, որու անունով իրենց երկիրն ալ կոչուեցաւ Ասորեստան : Ասկէ զատ կը պաշտէին արեւը, լուսինը, մոլորակները և աստղերը, որոնց համար կը հաւատային թէ

մեծ ազդեցութիւն ունին մարդու ճակատագրին վրայ : Քաղդէստանի քուրմերը երեւելի աստղագէտի համբաւը կը վայելէին, անոնք կը համոզէին ժողովուրդը, նոյնիսկ վեհապետները, թէ իրենք աստղերը դիտելով կրնան մարդոց ճակատագիրը հասկնալ և ապագան զուշակել :

ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆ .— Բաբելոնացիք նշանաւոր չափագէտներ էին : Անոնք տարին բաժնած էին ամիսներու, օրերու, ժամերու եւայլն : Շաբաթը

հօթ օրուան, շրջանակը 360 աստիճանի, աստիճանը 60 մասի, եւայլն : Անոնք գտան նոյնպէս արեւի և լուսնի խաւարման պատճառները, Պլարպոտեան անունով ճանչցուած աղիւսակը : Հնարեցին նաեւ չափերու և կշիռներու դրութիւն մը, մանաւանդ դրամներու չափն ու դասակարգութիւն մը, որ դրեթէ ամբողջ Արեւելքի ժողովուրդներու լուծարականութեան մէջ մեծ դեր կատարած է :

Ասորեստանցի բուրմ մը զովուրդներու լուծարականութեան մէջ մեծ դեր կատարած է :

Ճարտարապետութեան մէջ ալ շատ զարգացած էին : Բաբելոնի մէջ քարեր չըլլալուն, անոնք սղիւսներով աշտարակներ, տաճարներ և առկախեալ պարտէզներ շինած են : Իսկ Ասորեստան, ուր քարը առատ

էր, ճարտարապետութեան և արձանագործութեան մէջ կը գերազանցէր Բաբելոնը: Նշանաւոր էին Բաբելոնի և Նինուէի առկախեալ պարտէզները, որոնք աշխարհի եօթը հրաշալիքներէն մին կը նկատուէին:

Չափազանց վարպետ էին գոհարներ յղկելու և զանոնք տեղաւորելու մէջ և բրդէ ու մետաքսէ ընտիր ապրանքներ կ'արտադրէին, փայլուն ներկով ներկուած: Արեւելքի մէջ մեծ համբաւ ունէին Բաբելոնի ընտիր գորգերը, գոյն-զգոյն կերպաները, ոսկեղէն ճաշակաւոր զարդեղէնները:

Բաբելոն թէ՛ ծովու և թէ՛ ցամաքի ճամբով, Ասիոյ բոլոր ծանօթ երկիրներուն հետ առեւտրական յարաբերութիւն կ'ընէր: Եփրատի և Տիգրիսի վրայ լաստերով կը ճամբորդէին:

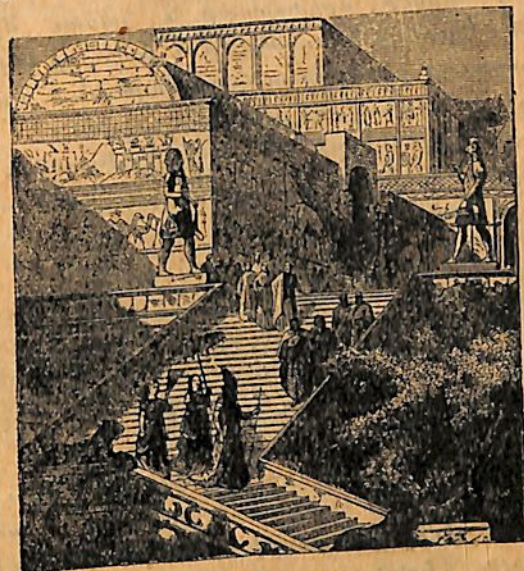

Թեւաւոր ցուլ մը

Քաղաքացիք և ասորեստանցիք Քրիստոսէ երեք հազար տարի առաջ իրենց գիրերը ունեցած են: Կը գրէին աղիւսներու և գլաններու վրայ: Անոնց գործածած գիրերը կը կոչուէին սեպագիր կամ բեւեռագիր:

Ասորեստանցի վեհապետները իրենց տէրութիւնը կը կառավարէին իբրեւ բացարձակ տէր և իշխան. ժողովուրդին կողմէ կը ճանչցուէին իբրեւ փոխանորդ աստուածներու: Իրենց նուաճած ժողովուրդները խմբովին տեղափոխելով կամ գերի վարելով, վերջին ծայր անգթութեամբ կը վարուէին անոնց հետ:

ԲԱԲԵԼՈՆԻ ԵՒ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏ-ՄՈՒԹԻՒՆԸ. — Աւանդական Բելէն, Նինուէն և Շամիրամէն յետոյ, Բաբելոնի թագաւորներուն մէջ կը յիշուին Սարգոն Ա.ի և Համմուրայի անունները: Համմուրայի մեհեաններ, ջրանցքներ շինած և խիստ օրէնքներ դրած է: Գաբելոնն էր իրենց մայրաքաղաքը, որ հին աշխարհի ամենէն մեծ ու փառաւոր քաղաքներէն մէկը եղած է, ամուր և պարսպապատ:

Նինուէի թագաւորական պալատը

Ասորեստանի թագաւորներուն մէջ նշանաւոր եղած են Թիգլաս-Բալասար, Ասուր-Նազիր-Բալ, Սալմանասար, Սարգոն Բ., Սինեբերիմ և Ասուր-Հասոն թագաւորները: Ասոնց օրով Ասորեստան շատ զօրացաւ, տիրեց Բաբելոնի, Հայաստանի մէկ մասին, Մարաս-

տանի, Ասորիքի, Փիւնիկէի, Հրէաստանի և Եգիպտոսի: Ասորեստանի մայրաքաղաքն էր Նինուէ, որ շինուած էր Տիգրիս գետին վրայ, այժմու Մուսուլ քաղաքին մօտերը: Նշանաւոր էր իր մեհնաններովը, պարիսպներովը և առկախեալ պարտէզներովը: Հռչակաւոր էր Նինուէի մատենագարանը:

Երբ ասորական իշխանութիւնը տկարացաւ, կըրկին անդամ զօրացաւ Բաբելոնը, որ Նաբուգոդոնոսոր Բ. թագաւորի օրով տիրեց Ասորեստանի, Ասորիքի, Փիւնիկէի, Հրէաստանի և հասաւ մինչև Եգիպտոս: Գրաւեց Երուսաղէմը և տաճարը կործանեց, և հազարաւոր գերիներ տարաւ Բաբելոն, որ իր օրով աշխարհի առաջին քաղաքը դարձաւ:

Նաբուգոդոնոսորի մահէն վերջ, Բաբելոն շուտով տկարացաւ և ինկաւ պարսից իշխանութեան տակ, Կիւրոսի օրով:

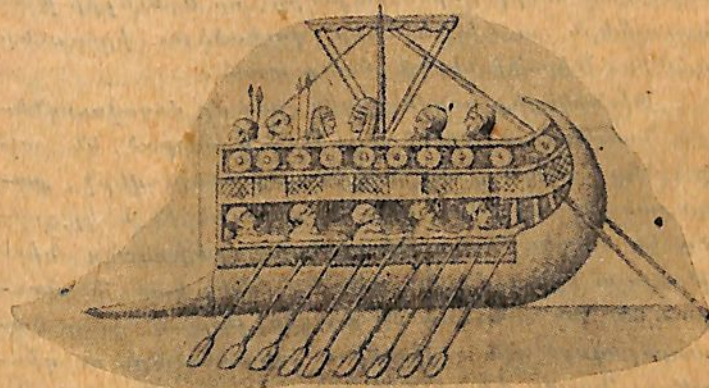
ԳԼՈՒԽ Ե.

ՓԻՒՆԻԿԷ

ԴԻՐՔ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆ.— Փիւնիկէ կը գտնուէր Միջերկրական ծովուն արեւելեան կողմը: Իր սահմաններն էին. հիւսիսէն Ասորիք, հարաւէն Պաղեստին, արեւելքէն Լիբանանու լեռները և արեւմուտքէն Միջերկրական ծովը: Ան կը համապատասխանէր այժմու Լիբանանին: Նեղ, անբեր ու քարոտ երկիր մըն էր Փիւնիկէ, որ 200 քիլոմէթր երկարութիւն և հազիւ 50 քիլոմէթր լայնութիւն ունէր: Երկիրը երկրաբանութեան անյարմար ըլլալով, բնակիչները ինքզինքնին առեւտուրի տուին: Փիւնիկեցիք ամբողջ

քսան դար՝ հին ժամանակներու ամենէն զօրաւոր ծովային իշխանութիւնը եղան: Փիւնիկեան ծովեզերքին վրայ շարք մը նաւահանգիստներ շինուած էին, որոնց գլխաւորներն էին Տիւրոս, Սիդոն, Պէրիթ (Պէյրութ), Տրիպոլիս, ևն., որոնք բոլորն ալ իրարու դաշնակից էին:

ԳԱՂՈՒԹՆԵՐ.— Փիւնիկեցիք բազմաթիւ գաղութներ հիմնեցին: Օգտուելով Լիբանանի լեռներու հարուստ անտառներէն, նաւեր շինեցին և սկսան իրենց և Արեւելքի ազրանքները հեռաւոր երկրներ փոխադրել: Անոնք յաջորդաբար գաղութներ հիմնե-

Փիւնիկեան ռազմանաւ մը

ցին Եգէական կղզիներուն մէջ, Կիպրոս, Սիկիլիա, Սարդինիա, Մալթա, Ֆրանսայի, Սպանիոյ եզերքները և Ափրիկէի հիւսիսը, ուր հիմնեցին հռչակաւոր Կարթեգոն քաղաքը, որ հին աշխարհի ամենէն զօրաւոր քաղաքներէն մէկը եղած է: Անոնք նոյնպէս ձիաբաւոյններն անցնելով հասան մինչև Անգլիա, Պալթիկ ծով, և հարաւէն ալ մինչև Սենեկալ:

Ցամաքի վրայ ալ անոնց կարաւանները կ'երթե-

ւեկէին Արաբիա, Բաբելոն, Պարսկաստան, Հնդկաստան և մինչեւ Չինաստանի սահմանները: Անոնք Արեւելքի և Արեւմուտքի միջեւ առեւտրական միջնորդի գերը կը կատարէին:

ՓԻՒՆԻԿԵԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՐՈՒԵՍՏԸ.— Փիւնիկեցիք նշանաւոր եղած են իրենց արուեստներովն ու ճարտարութեամբը: Տիւրոսի և Սիդոնի մէջ կը գտնուէին նշանաւոր գործարաններ, ուր բուրգէ և վուշէ ընտիր կերպասներ, զարդեղէններ, մեծարժէք և ճաշակաւոր հողէ ամաններ կը պատրաստուէին: Ամբողջ Հին Աշխարհի մէջ նշանաւոր էին փիւնիկեան ծիրանիով ներկուած նուրբ գործուածքները, որ Արեւելքի թագաւորներն ու իշխանները գործածելու իրաւունք ունէին: Ծիրանի ներկը անոնք գտան:

Փիւնիկեցիք ստրկեցուցին շատ մը ժողովուրդներու նաւարկելու արուեստը: Անոնք հնարած են այբուբենը, որ կարգ մը փոփոխութիւններէ վերջ, քաղաքակրթութեամբ բոլոր ազգերը ընդունեցին և կը գործածեն մինչեւ հիմա: Փիւնիկեցիք չափազանց նիւթապաշտ բլլալով, մեծ գիւտեր ընել կամ ինքնուրոյն ու մեծ արուեստ մը ստեղծել չկրցան, բայց կատարելագործեցին ուրիշներու արուեստներն ու գիւտերը: Դրամը փիւնիկեցիք հնարած են, ինչպէս նաեւ ապակին ու կշիռքի չափերը: Փիւնիկեցիք քաղաքակրթութեան տարածիչները եղած են:

ԿՐԾՆԲ.— Փիւնիկեան կրօնքը շատ անգուլթ և անպարկեշտ էր: Գութները իրենց սատուածներուն կը զոհէին ոչ միայն կենդանիներ, այլեւ իրենց անդրանիկ զաւակները: Անոնց գլխաւոր աստուածն էր Բաալ կամ Մոլոխ, որուն պղինձէ արձանը հրաշէկ տաքցնելով՝ անոր ձեռքերուն մէջ կը նետէին մանկիկները, որոնց սրտածմլիկ ազաղակները չլսելու համար, սը-

րինգներ ու ծնոգաներ կը նուազէին ու լկտի պարեր կը պարէին:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ.— Փիւնիկեցիք կը պատկանէին սեմական ցեղին: Պատերազմիկ ժողովուրդ մը չեն եղած և չեն կրցած զօրաւոր իշխանութիւն մը կազմել: Իրենց հարուստ քաղաքները օգտագործուեցան յաղթականներուն կողմէ: Սիդոն, շատ տագործուեցան բարգաւաճ վիճակէ մը յետոյ, Քրիստոսէ մը դարերու բարգաւաճ վիճակէ մը յետոյ, Քրիստոսէ 13 դար առաջ փղշտացիներէն գրաւուեցաւ:

Տիւրոսը ժառանգեց Սիդոնի գաղթային կայուածները: Իր թագաւորներէն մէկը, Հիրամ, որ ժամանակակից էր Սողոմոնի, փայտ և գործաւոր հայթայթեց երուսաղէմի տաճարին շինութեան համար: Աթեց երուսաղէմի տաճարին շինութեան համար: Սիւրոսը և մեծ չարիք հասցուց բնակիչներուն: Երկրորդ անգամ Նաբուգոդոնոսոր տիրեց այս քաղաքին: Վերջին հարուածը տուաւ Մեծն Աղեքսանդրը, որ Քրիստոսէ 332 տարի առաջ տիրեց Փիւնիկէի: Անկէ յետոյ փիւնիկեցիք խմբովին գաղթեցին իրենց նոր հայրենիքը՝ Կարգեդոն:

Գ Լ Ո Ւ Խ 2.

ՄԱՐԱՍՏԱՆ

ԴԻՐԲ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆ.— Կասպից ծովու և Պարսից ծոցի, Տիգրիս և Իւդոս գետերու միջեւ ընդարձակ լեռնադաշտ մը կը տարածուի որ կը կոչուի Երան կամ Արեաց Երկիր: Երկրին շուրջ կան անտառախիտ լեռներ, որոնց ստորոտները կ'ուռգուին բազմաթիւ

գետակներով և հողը բարեբեր կը դարձնեն: Երկրին կեդրոնական մասերուն մէջ, տեղ տեղ անապատներ կան:

Քրիստոսէ 3000 տարի առաջ, արիական ցեղերէն մաս մը, եկաւ հաստատուեցաւ Իրանի բարձրաւանդակին վրայ, իսկ միւսները տակաւ առ տակաւ Հնդկաստան հաստատուեցան: Հին ատեն Իրանի մէջ կը բնակէին Բակտրիացիները, Պարթեւները, Մարերն ու Պարսիկները, որոնք յետոյ միանալով զօրաւոր պետութիւն մը կազմեցին:

ՄԱՐԱՍՏԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ.— Մարաստան կը գտնուէր Կասպից ծովու հարաւակողմը: Չարքաշ, աշխատասէր և կորովի ժողովուրդ մըն էին մարերը: Բաժնուած էին բազմաթիւ ցեղերու և կը կառավարուէին ցեղապետներով: Անոնք բազմաթիւ կռիւներ մղեցին թուրանական բարբարոս ցեղերու դէմ: Ի վերջոյ Մարաստան ինկաւ Ասորեստանի լուծին տակ:

Մար զինուորներ

Յոյն պատմիչ Հերոդոտոսի համաձայն, Մարաստանի անկախութեան հիմնադիրը եղած է Վարբակես անուն զօրավարը, իսկ թագաւորութեան հիմնադիրը՝ Դեյովկ անուն պարզ գիւղացի մը: Դեյովկի կը յաջորդէ իր պատերազմասէր որդին Փրաւորս, որ նուաճեց Պարսկաստանը, կռուեցաւ Ասորեստանի դէմ, բայց յաղթուելով՝ կռուին մէջ սպանուեցաւ:

Փրաւորսի յաջորդը Կիաքսար. հօրը վրէժը լու-

ճելու համար կը պաշարէ Նինուէն, սակայն չուտով կը ստիպուի ետ դառնալ, որովհետեւ Սկիւթացի կոչուած թարբարոս ցեղեր իր երկիրը արշաւած էին: Կը կռուի անոնց դէմ, կը յաղթուի և յանձն կ'առնէ ամբողջ վճարել: Քանի մը տարի ետքը, խաբէութեամբ կը սպաննէ սկիւթացի պետերը և Բաբելոնի իշխանին հետ դաշնակցելով՝ կը յարձակի Նինուէի վրայ և կը գրաւէ (606 Ք. Ա.): Ասորեստանի վերջին թագաւորը այրեց իր պալատը և բոցերուն մէջ նետուելով՝ վերջ տուաւ իր կեանքին:

Մարաստանի վերջին թագաւորը կ'ըլլայ Ափղա-հակ, որու օրով Պարսից Կիւրոս իշխանը զօրանալով կը աիւրէ Մարաստանի ու կը հիմնէ մար-պարսկական հզօր կայսրութիւնը:

ԳԼՈՒԽ Է.

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ

ՍՍՀՄԱՆ.— Պարսկաստանի սահմաններն էին. հիւսիսէն՝ Մարաստան, հարաւէն՝ Պարսից ծոց, արեւելքէն՝ ինդոս գետ և արեւմուտքէն՝ Բաղդէաստան: Գլխաւոր քաղաքներն էին Տիզրոն, Շուշ, Պերսեպոլիս, Պասարգադան, Էայլն:

ԿԻՒՐՈՍ.— Պարսկաստանի իշխանութեան հիմնադիրը եղաւ Կիւրոս, և պատմութեան մէջ Մեծն Կիւրոս անունով կոչուեցաւ: Պարսկաստան չուտով դարձաւ աշխարհիս ամենահզօր և ամենէն ընդարձակ պետութիւնը: Կիւրոս Մարաստանի յաղթելէ և տիրելէ

յետոյ, կը կռուի նաև Մարաստանի զաշնակիցներուն դէմ: Պարսիկները ամէն կողմ յաղթող կը հանդիսանան: Կիւրոս կը գրաւէ Բաբելոնը և ասով Եփրատի և Սուրբոյ շրջականներուն մէջ իրեն մրցակից չմնար: Յետոյ կը յաղթէ Լիւգիոյ Կեեսոս թագաւորին, որ աշխարհիս ամենէն հարուստ անձն էր: Գերի կը բռնէ Կրեսոսը, բայց վեհանձնօրէն կը վարուի անոր հետ և սպաս կ'արձակէ զայն:

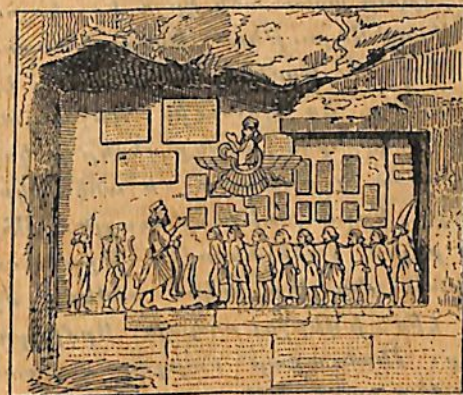
Բաբելոնի գրաւման ատեն, Կիւրոս կ'արտօնէ հրեաները որ Երուսաղէմ վերադառնան, ուրկէ 70 տարի առաջ գերի բերուած էին Նաբոլգոդոնոսոր արքային կողմէ:

ԿԱՄԲԻԼՍ. — Կիւրոսի կը յաջորդէ իր որդին Կամբիւս, որ չար, անգութ, գինեմոլ և արիւնարբու մէկն էր: Կամբիւս մեծ բանակով մը կ'արշաւէ Եգիպտոս, կը գրաւէ և կը կողոպտէ Մէմփիս քաղաքը և բազմաթիւ եգիպտացիներ կը ջարդէ: Այսպէս Քրիստոսէ 525 տարի առաջ Եգիպտոս կ'իյնայ պարսից լուծին տակ:

Կամբիւս կ'ուզէ նուաճել նաև Կարգեղոնը. կը դիմէ եգիպտաբնակ փիւնիկեցիներուն որ նաւեր փոխ տան իրեն: Փիւնիկեցիները կը մերժեն: Կ'արշաւէ Եթովպիա, բայց կը ձախողի և ամօթահար ետ կը դառնայ: Իր ղայրոյթը կը թափէ եգիպտացիներուն վրայ, որոնք իրենց մեռած Ապիս սաստիճոյն տեղը նոր մը գտած ըլլալով՝ հանդէսներ կը կատարէին: Կը սպաննէ Ապիս ցուլը և չափ մը անգթութիւններ կը գործէ: Քանի մը տարի վերջ, երբ կը լսէ որ Պարսկաստանի մէջ խռովութիւններ ծագած են, կը փութայ Պարսկաստան, բայց համբան արկածով մը կը մեռնի:

ԴԱՐԵՉ Ա. ՎՇՏԱՍՊԵԱՆ. — Կամբիւսի մահէն վերջ խռովութիւններ կը ծագին Պարսկաստանի մէջ: Աքեմենեան ցեղէն Դարեհ Վշտասպեան անուն իշխան մը կը յաջորդի երկիրը խաղաղեցնել և գրաւել իշխանութիւնը:

Ապստամբած էր նաև Բաբելոնը: Դարեհ կը հպատակեցնէ Բաբելոնը, ինչպէս նաև բոլոր ապստամբ երկիրները և կը դառնայ Արեւելքի մեծագոյն ինքնակալը: Շնորհիւ իր վարչական տաղանդին, ան իր Կոյսրութիւնը կը կառավարէ խաղաղօրէն:

Դարեհ քաղաւորի Պենիսթունի արձանագրութիւնը

Դարեհ փորձեց Եւրոպայի ալ տիրել: Անցաւ Վոսփորի նեղուցէն, հասաւ մինչեւ Դանուբ գետ և անկէ անցնելով մտաւ այժմու Ռուսիոյ տափաստանները և ուզեց սկիւթացի բարբարոս ցեղերը նուաճել: Վերադարձին ուզեց Յունաստանը նուաճել, որու դէմ մղած Կռիւներու պատմութիւնը պիտի տեսնենք Յունաց պատմութեան ընթացքին:

յետոյ, կը կռուի նաև Մարաստանի դաշնակիցներուն դէմ: Պարսիկները ամէն կողմ յաղթող կը հանդիսանան: Կիւրոս կը գրաւէ Բաբելոնը և ասով եփրատի և Սուրիոյ շրջականներուն մէջ իրեն մրցակից չմնար: Յետոյ կը յաղթէ Լիւգիոյ Կրեսոս թագաւորին, որ աշխարհիս ամենէն հարուստ անձն էր: Գերի կը բռնէ Կրեսոսը, բայց վեհանձնօրէն կը վարուի անոր հետ և ազատ կ'արձակէ զայն:

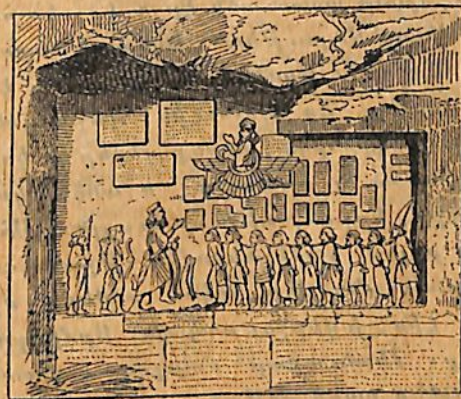
Բաբելոնի գրաւման ատեն, Կիւրոս կ'արտօնէ հրեաները որ Երուսաղէմ վերադառնան, ուրկէ 70 տարի առաջ գերի բերուած էին Նաբոլոգոնոսոր արքային կողմէ:

ԿԱՄԲԻԼԱ. — Կիւրոսի կը յաջորդէ իր որդին Կամբելա, որ չար, անգութ, գինեմոլ և արիւնարբու մէկն էր: Կամբելա մեծ բանակով մը կ'արշաւէ Եգիպտոս, կը գրաւէ և կը կողոպտէ Մէմփիս քաղաքը և բազմաթիւ եգիպտացիներ կը ջարդէ: Այսպէս Քրիստոսէ 525 տարի առաջ Եգիպտոս կ'իյնայ պարսից լուծին տակ:

Կամբելա կ'ուզէ նուաճել նաև Կարգեդոնը. կը դիմէ եգիպտաբնակ փիւնիկեցիներուն որ նաւեր փխտան իրեն: Փիւնիկեցիները կը մերժեն: Կ'արշաւէ Եթովպիա, բայց կը ձախողի և ամօթահար ետ կը դառնայ: Իր զայրոյթը կը թափէ եգիպտացիներուն վրայ, որոնք իրենց մեռած Ապիս աստուծոյն տեղը մը գտած ըլլալով՝ հանդէսներ կը կատարէին: Կը սպաննէ Ապիս ցուլը և չափ մը անգթութիւններ կը գործէ: Քանի մը տարի վերջ, երբ կը լսէ որ Պարսկաստանի մէջ խռովութիւններ ծագած են, կը փութայ Պարսկաստան, բայց ճամբան արկածով մը կը մեռնի:

ԴԱՐԵՇ Ա. ՎՇՏԱՍՊԵԱՆ. — Կամբելայի մահէն վերջ խռովութիւններ կը ծագին Պարսկաստանի մէջ: Աքեմենեան ցեղէն Դարեհ վշտապեան անուն իշխան մը կը յաջորդի երկիրը խաղաղեցնել և գրաւել իշխանութիւնը:

Ապստամբած էր նաև Բաբելոնը: Դարեհ կը հպատակեցնէ Բաբելոնը, ինչպէս նաև բոլոր ապստամբ երկիրները և կը դառնայ Արեւելքի մեծագոյն ինքնակալը: Շնորհիւ իր վարչական տաղանդին, ան իր Կայսրութիւնը կը կառավարէ խաղաղօրէն:

Դարեհ քաղաւորի Պենիսթունի արձանագրութիւնը

Դարեհ փորձեց Եւրոպայի ալ տիրել: Անցաւ վուսփորի նեղուցէն, հասաւ մինչև Դանուբ գետ և անկէ անցնելով մասա այժմու Ռուսիոյ տափաստանները և ուղեց սկիւթացի բարբարոս ցեղերը նուաճել: Վերադարձին ուղեց Յունաստանը նուաճել, որու դէմ մղած Կռիւներու պատմութիւնը պիտի տեսնենք Յունաց պատմութեան ընթացքին:

Դարեհէն վերջ Պասկաստան հետզհետէ կը տկարանայ մինչեւ որ Քրիստոսէն առաջ 330ին, Մակեդոնիոյ թագաւոր Մեծն Ալեքսանդր կը գրաւէ պարսկական բոլոր երկիրները:

ՊԱՐՍԻՅ ԿՐԾՆԻԸ.— Հրէական կրօնքէն վերջ, պարսից կրօնքը հին աշխարհի ամենէն ազնիւ և մաքուր կրօնն էր: Այս կրօնը հաստատուած էր մօտաւորապէս Քրիստոսէ վեց դար առաջ, Զրադաես անուն մողին կողմէ, և իր անունով կը կոչուէր Զրադաեսականութիւն: Ան կը քարոզէր թէ աշխարհը կը կառավարուի երկու հակամարտ ուժերու կողմէ: Մին բարութեան, Լոյսի աստուածն էր և կը կոչուէր Ումիդ. իսկ միւսը՝ Զարուսթեան, իստաւրի աստուածը և կը կոչուէր Ահրիման: Որմիզդ շրջապատուած էր բարի ոգիներով, որոնք կը կոչուէին հրեշտակներ, իսկ Ահրիմանը՝ չար ոգիներով, որոնք դեւեր կը կոչուէին: Որմիզդը ստեղծած էր աշխարհը, և անկէ կը բխէր լոյսը, կեանքը, երջանկութիւնը եւ այլն: Ահրիմանը աղբիւրն էր բոլոր չարիքներուն, թշուառութեան, խաւարին, մահուան: Այս երկու ուժերը մշտական կռիւի մէջ էին, ի վերջոյ սակայն Որմիզդը պիտի յաղթանակէր: Հետեւաբար մարդոց պարտականութիւնն էր իրենց բարի ընթացքովը օգնել Որմիզդին և փութացնել անոր յաղթանակը:

Պարսիկները ի պատիւ Որմիզդ աստուծոյն սկսան ատրուշաններ կանգնել, ուր կրակը անմար պիտի մնար. այդ պատճառաւ կոչուեցան կրակապաշտ:

ԸՆԿԵՐՍՅՈՒՆ ՎԻՃԱԿ.— Հին արիւնքերու նահապետական պարզ կեանքը իրանցիներու մօտ փոփոխութեան ենթարկուեցաւ:

Մարերը դասակարգերու բաժնուած էին, որոնցմէ ամենէն ազդեցիկը մողերու դասակարգն էր: Կա-

ռավարական ձեւը միապետական էր: Թագաւորները ինքզինքնին կը կոչէին արքայից արքայ, կ'ապրէին փառաւոր պալատներու մէջ և չուայլ կեանք մը կը վարէին:

Պարսիկները որ նախապէս շատ չարքաշ, պարզասէր ժողովուրդ մըն էին, երբ հարստացան, մաքրուին նմանիլ ուղեցին և վառթարացան:

Մեծ հոգ կը տարուէր պարսիկ մանուկներու կըրթութեան, անոնց կը սորվեցնէին լաւ ձի հեծնել, նետ արձակել, մարմնամարզ ընել, եւլն: Ռազմական երգեր կը սորվեցնէին անոնց: Պարսից աղոց մէկ առաքինութիւնն էր երբեք սուտ չխօսիլ: Իսկ չափառաքինութիւնն էր երբեք սուտ չխօսիլ: Իսկ չափառաքինները մեծ յարգանքով կը վարուէին իրարու հետ:

Պարսիկները իրենց նուաճած ազգերէն շատ մը արուեստներ և ճարտարարուեստներ սորվեցան, բայց չկրցան կատարելագործել զանոնք: Ունեցան թէեւ իրենց ճարտարապետական յատուկ ոճ մը, սակայն անչէր հաւասարեր ասորականին ու եգիպտականին:

O

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ

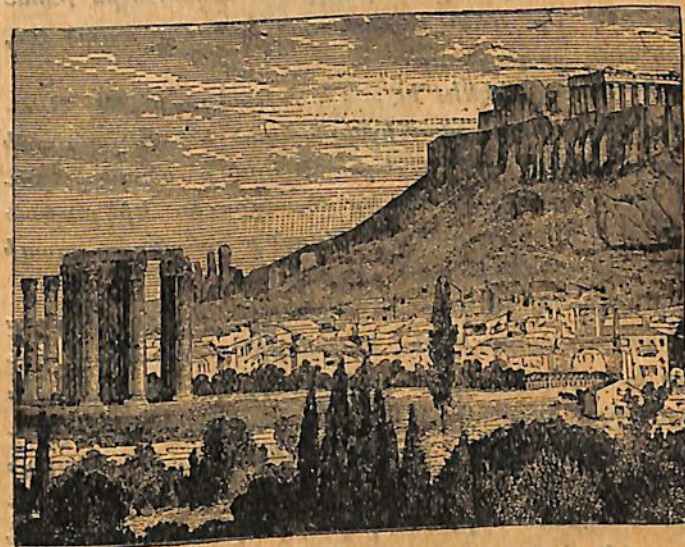
ԴԻՐԻԸ.— Արեւելեան Միջերկրականի մէջ փոքրիկ լեռնոտ թերակղզի մը կ'երկարի հիւսիսէն դէպի հարաւ և շրջապատուած է բազմաթիւ կղզիներով: Այդ թերակղզին կը կոչուի Յունաստան կամ Ելլադա: Յունաստան կը բաժնուէր երեք գլխաւոր մասերու: 1. Հիւսիսային Յունաստան կամ Մակեդոնիա:

ՀԻՆ ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ

2. Միջին Յունաստան կամ Ելլադա. 3. Հարաւային Յունաստան կամ Պելոպոնէս:

Իր շուրջը գտնուող գլխաւոր կղզիներն էին Եւբոթա, Կորիւբէ, Սալամինէ, Իթակէ, Կրետէ, եւայն: Յունաստան լեռնային երկիր մըն է, իր բազմաթիւ լեռները երկիրը կը բաժնէին փոքրիկ կղզիաց-

Աթին

կալ մասերու: Դիլիսաւոր լեռներն էին, Ողիմպոս, Պառնասոս և Տայգէտ:

Դիլիսաւոր քաղաքներն էին. Կիւսիսային կողմը՝ Լարիսա, Թեսաղոնիկէ, Փարաւլա: միջին մասին մէջ՝ Աթէնք, Թէփէ, Դելփիս, Պլատէա եւայն, Հարաւային մասին մէջ՝ Սպարտա, Կորնթոս, Մեսինա, եւայն:

Յունաստան իր ծովային անն շան դիրքին, բազմաթիւ ծոցերուն, ծովախորշերուն, նաւահանգիստնե-

ներուն և անթիւ կղզիներուն շնորհիւ, դարձաւ՝ փինիկէէն յետոյ՝ Հին Աշխարհի ամենանշանաւոր ծովային և վաճառականական երկիրը:

Հին յոյները գաղթած են հեռաւոր երկիրներ և հիմնած են փոքր-Ասիոյ մէջ՝ Զմիւռնիա, Եփեսոս և Միլետ, Սիկիլիոյ մէջ՝ Մեսինա և Սիրակուսա. հարաւային Ֆրանսայի մէջ՝ Մարսիլիա և հարաւային Իտալիոյ մէջ, որ Մեծն Յունաստան անունը առած էր, Տարենտոն քաղաքները:

ՅՈՅՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ.— Կ'ենթադրուի թէ Յունաստանի նախկին բնակիչներն եղած են Պելասգացի կոչուած կիսավայրենի ցեղերը, որոնք անտառներու մէջ կը բնակէին: Ասոնց կը վերադրուին Կիկլոպեան կոչուած յիշատակարանները, որոնք առանց չաղաղի անտաշ քարերէ չինուած չէնքեր են:

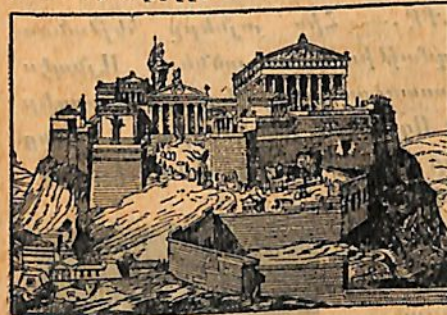
Քրիստոսէ 16 դար առաջ, հելլէն կոչուած ցեղերը Յունաստան արշաւեցին, նուաճեցին պելասգեան ցեղերը և երկիրը իրենց անունով Ելլադա կոչուեցաւ: Հելլէնները կը բաժնուէին չորս ցեղերու. 1. Եւոլիացիք, 2. Դորիացիք, 3. Յոնիացիք և 4. Աքայացիք:

Հելլէնները աշխոյժ, գործունեայ, խելացի, անվախ և արուեստագէտ ժողովուրդ մըն էին: Շատերը կ'զբաղէին երկրագործութեամբ և մեծ մաս մըն ալ առեւտուրով:

ՅՈՒՆԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ.— Հին Յունաստանի պատմութիւնը կը բաժնուի երեք շրջաններու. 1. Առասպելական շրջան. 2. Դիւցազանց շրջան և 3. Պատմական շրջան:

ԴԻԻՅԱԶՈՒՆՆԵՐ.— Հելլէնները շնորհիւ իրենց վառ երեւակայութեան, սքանչելի պատմութիւններ ստեղծած են կարգ մը անձերու շուրջ, որոնք գերմարդկային քաջագործութիւններով պատիւ բերած են:

իրենց ցեղին: Այդ մարդիկը կը կոչուէին դիւցազուններ, որոնցմէ նշանաւորներն են Հերակլէս, Թէսէոս, Յասոն, Աքիլլէս, Կաստոր, Եւայլն:

Աթէնքի Ակրոպոլիսը

(Տաւրանի լեռնաշղթայի վրայ) բաւական զօրաւոր պետութիւն մըն էր. մայրաքաղաքն էր Ելլոն կամ Տրոլադա: Այս երկիրն Պրիամոս քաղաւորին որդին Պարիս, Սպարտայի Մենելաոս քաղաւորին պալատը հիւր կ'երթայ, կը հրապուրէ անոր Հելլենի քաղաւին և յափեսակելով Տրոյիս կը փախչի: Մենելաոս այս նախասինքներուն չկրնալով հանդուրժել, Յունաստանի բոլոր իշխանները՝ օգնութեան հաւաքելով իր վրեժը լուծելու համար: Անմիջապէս 1000 կը կանչէ իր վրեժը լուծելու համար Մենելաոսի եղբոր Ագամեմնոնի. նաւ և 100,000 զինուոր համբաւ կ'ելլեն դեպի Տրոյիս: առաջնորդութեամբ համբաւ կ'ելլեն դեպի Տրոյիս:

Սակայն Տրոյիս իր ամուր պարիսպներուն և քաղաքի ազդեցիկ (որոնց մէջ կը գտնուէր նաեւ մեր Զայրկայ ազգերէն (որոնց մէջ կը գտնուէր նաեւ մեր առանդական պատմութեան) մայր իշխանը, ըստ մեր առանդական պատմութեան) օգնութեան չմտնէր, 10 տարի կը դիմադրէ բռնամիտ: Վերջապէս Ոդիսեւսի մէկ հնարով յոյները կը յաջողին Տրոյիան գրաւել և քաղաքը հրդեհել:

Երբ յոյները զբաղուած էին Տրոյիոյ պատերազմով, հելլէններու Դորիական ցեղը կ'արշաւէ հարաւային Յունաստան և կը հաստատուի Պելոպոնէս: Պա-

ՏՐՈՅԻՈՅ ՊԱՏԵ-
ՐԱՉՄԸ.— Դիւցազանց քաղաքի ամենէն վերջին դէպքն է Տրոյիոյ պատերազմը: Տրոյիս կը գրգռուէր Փոքր Ասիոյ մէջ, Եգէական ծովուն եզերքը,

տերազմէն վերադարձին յոյները իրենց երկիրը գրաւ-
ուած տեսնելով մեծ բազմութեամբ գաղթեցին օտար
երկիրներ:

ՅՈՅՆԵՐՈՒ ԿՐՕՆՔԸ.— Հին յոյները հեթանոս
էին: Կը պաշտէին բազմաթիւ աստուածներ: Այնպէս
կը կարծէին թէ այդ աստուածները գեղադէմ մարդեր
էին, որոնք կ'ապրէին Ողիմպոս լեւան վրայ: Իրենց
աստուածներուն համար հոյակապ արձաններ կը շի-
նէին և կը գետեղէին մար-
մարիոնէ շինուած փառաւոր
տաճարներու մէջ: Այդ սըր-
բաւայրերէն ամենէն հոյա-
կապը Աթէնքի Պարթենոնի
տաճարն էր:

Յոյները աստուածացու-
ցած էին բնութեան բոլոր
ուժերը և մարդկային մեծ
առաքինութիւնները: Ա-
նոնց կրօնքի մանրամասն
պատմութիւնը կը կոչուի
Դիցաբանութիւն:

Յոյները երկու տեսակ
աստուածներ ունէին. գըլ-
խաւոր աստուածներ և եր-
կրորդական աստուածներ:

Գլխաւոր աստուածներն էին. *Ջեւս* կամ *Արամազդ*,
որ ամենամեծ աստուածն էր և իր գահը կը գտնուէր
Ողիմպոս լեւան վրայ. *Պոսիդոն*՝ ծովերու աստուած,
Վեստա՝ բնակեցեալ անաթիւնութեանց աստուածուհի,
Ապոլլոն՝ բանաստեղծութեան և արուեստներու աստուած,

Աթենաս
աստուածուհին

Արէս՝ պատերազմի աստուած, Աթենաս՝ իմաստութեան,
դիցունի, Աստղիկ՝ գեղեցկութեան, Անահիտ՝ լոյսի և
որսորդութեան, Դեմետրէ՝ հունձներու առաստութեան, Հեր-
մէս՝ վաճառականութեան և նարսաւանութեան աս-
տուած, Հերա՝ Արամազդի կինը, երկնքի քաղուհին:

Երկրորդական աստուածներն էին. Պղոտոն՝ դժոխքի
աստուած, Բազոս՝ գինիի աստուած, Ասկլեպիոս՝ բը-
ժբեկութեան աստուած:

Յոյները կը հաւատային հանդերձեալ կեանքի:
Բարիները պիտի ժառանգէին հրաշալի դրախտ մը,
զոր կ'անուանէին Եդիսեան դաշտ, իսկ չարերը պիտի
մատնուէին տանջանքներու դժոխքին, զոր կը կոչէին
Տարտարոս:

ՅՈՅՆԵՐՈՒ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԿԱՊԵՐԸ.— Յոյները միա-
ցեալ պետութիւն մը չկրցան կազմել: Ամէն քաղաք
իր առանձին իշխանութիւնն ունէր: Քանի մը ան-
գամ անոնք փորձեցին քաղաքական միութիւն մը
կազմել, բայց չյաջողեցան: Նշանաւոր էր Ամփիկ-
սիոնեան Ասեանը, որուն նպատակն էր իրենց մէջ ծա-
գած վէճերը հաշտարար ոգիով մը կարգադրել:

Քաղաքականապէս թեւեւ միացած չէին, բայց ու-
նէին միութեան ուրիշ զօրաւոր կապեր: Նախ միեւ-
նոյն լեզուն կը խօսէին, միեւնոյն կրօնքն ունէին ու
միեւնոյն աստուածները կը պաշտէին: Այն համոզումն
ունէին թէ իրենք մէկ երկրի զաւակ են, միեւնոյն
պատմութիւնն ունին: Ասոնցմէ զատ կային նաեւ ազ-
գային խաղերը, որոնք կը տրուէին ի պատիւ աստ-
ուածներու:

Այդ խաղերն էին. 1) *Նէմեան* խաղեր, որ կը կա-
սարուէին ի պատիւ Հերակլէսի,

2) *Իսթմեան* խաղեր. կը կասարուէին Կորնթոսի
մէջ, ի պատիւ Պոսիդոնի,

3) Պիւթեան խաղեր. Դելփիսի մէջ՝ ի պատիւ Ապոլոնի:

4) Ողիմպիական խաղեր. Ողիմպիայի մէջ՝ ի պատիւ Արամազդի:

Ողիմպիական խաղերը կ'սկսէին աղօթքներով եւ զոհերով: Յետոյ տեղի կ'ունենային մրցումներ, կռիւ-մարտեր, գոսեմարտեր, ձիարեւ, նետագութիւն, վազք, կռուութիւն, ոսկում, եւն.: Յաղորդները դափնիէ կամ ձիթէնի պսակներ կ'ստանային, եւ յաղթական մուտք մը կը գործէին իրենց բաղաձիւները, բառաձի կառքի մը մէջ բազմած, ժողովուրդի խանդավառ ծափերուն մէջ: Քաղաքացիք յաղթականին արծանք կը կանգնէին, բանաստեղծները՝ անոր գովքը կ'ընէին: Մարզական խաղերուն կը յաջորդէին իմացական մրցումներ. երգել, արտասանել, հառել, եւն.:

ՍՊԱՐՏԱ

Հին Յունաստանի մէջ երկու քաղաքներ շատ նշանաւոր դարձան, Սպարտա՝ Պելոպոնէսի մէջ եւ Աթէնք՝ Ատտիկէի մէջ:

Սպարտացիները դորիական ցեղին կը պատկանէին: Կը բնակէին Լակոնիա (Պելոպոնէսի մէջ մասը) եւ իրենց հարկատու դարձուցեր էին այս երկրին նախկին բնակիչները, որոնք Լակեդեմոնացի կը կոչուէին: Կային նաեւ Հիլոսներ, որոնք ամէն իրաւունքէ զրկուած գերիներ էին:

Սպարտացիներու օրէնսդիրն եղած է Լիկուրգոս: Անիկա Սպարտացի հոգերը հաւատարմասերու բաժնեց. արգելուած էր հողերը ծախել: Բոլոր սպարտա-

ցիները հաւասար էին, ոչ հարուստ կար եւ ոչ ալ աղքատ: Հասարակաց սեղանէն կը ճաշէին:

Լիկուրգոսի դրած օրէնքներուն շնորհիւ սպարտացիները զինուորական ժողովուրդ մը դարձան: Անոնց գլխաւոր զբաղումն էր մարմնամարզը: Փոքր հասակէն չարքաշ կեանքի կը վարժուէին: Տկար ու տձեւ նորածին մանուկները կը մեռցնէին, որովհետեւ կը մտածէին թէ անոնք ապագային դժբախտ եւ հիւանդոտ մարդիկ պիտի ըլլան եւ օգտակար պիտի չըլլան հայրենիքին:

Մինչեւ 6 տարեկան՝ տղան կը կրթուէր իր ծնողքին ձեռքով: Անկէ յետոյ կը յանձնուէր կառավարութեան, որպէս զի զինուորական մարզանքի վարժեցընեն: Ամառ թէ ձմեռ սպարտացի մանուկները բոսիկ կը պտտէին եւ միեւնոյն զգեստը կը հագնէին: Կ'ապրէին հասարակաց վայրերու մէջ եւ նոյն սեղանէն կը ճաշէին: Ցաւի եւ տանջանքի դիմանալու համար մըտորակի հարուածներ կուտային մանուկներուն: Բարձր լեռներէն վեր մագլցելու մրցումներ կը կատարէին, ռոքով երկար արշաւանքներ եւ ուրիշ տեսակ փորձեր կ'ընէին: Մասն թէ աղջիկ դրեթէ նոյն կրթութիւնը կ'ստանային:

Սպարտացի տղուն համար ոչ տուն կար եւ ոչ ալ ընտանիք. անոնց համար միայն մէկ բան գոյութիւն ունէր. Սպարտան, որուն համար ամէն վայրկեան պատրաստ էին մեռնելու:

17էն 60 տարեկան ըլլոր սպարտացիները զինուոր էին, եւ Սպարտան ալ տեսակ մը զօրանոց, ուր ամենախիստ կարգապահութիւն կը տիրէր: Սպարտացիք ոչ արհեստ, ոչ ձեռագործ, ոչ գեղարուեստ, ոչ ալ վաճառականութիւն սորվեցան: Սպարտայի առերեւոյթ զօրութիւնը՝ բարոյական ուժէ զուրկ՝ բոլոր-

ըովին նիւթական էր և հետեւաբար կեանք և տեւականութիւն չպիտի կրնար ունենալ:

ՄԵՍԻՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ.— Սպարտացիք զօրացած՝ յարձակեցան իրենց դրացի մեսինացիներուն վրայ: Երկու պատերազմներ տեղի ունեցան, որոնց առաջինը տեւեց քսան տարի և երկրորդը 17 տարի: Առաջին պատերազմին մէջ, մեսինացիներու կողմէ նշանաւոր հանդիսացաւ Արիստոդէմ, իսկ երկրորդին մէջ՝ Արիստոմէն: Ի վերջոյ մեսինացիները պարտուեցան և ստիպուեցան դաշխել օտար երկիրներ, մասնաւորաբար Միկիլիա կղզին՝ ուր հիմնեցին Մեսինա քաղաքը:

Քրիստոսէ վեց դար առաջ սպարտացիք Յունաստանի ամէնէն զօրաւոր ժողովուրդն էին, երբ ծագեցան մարական պատերազմները:

ԱԹԷՆՔ

Ելլադայի արեւելեան կողմը, աշխարհագրական գեղեցիկ գիրքով փոքր թերակղզի մը կայ, Ատտիկէ, որուն մայրաքաղաքն էր Աթէնք. իր նաւահանգիստն էր Բիրէոն: Աթենացիք յունական չորս ցեղերուն խառնուրդը և անոնց լաւագոյն բարեմասնութեանց մէկ հաւաքածոն կը ներկայացնէին: Աթէնքի պաշտպան դիցուէին էր Աթենաս:

Աթէնքի օրէնադիրն եղաւ Սոլոն փիլիսոփան, որ իր մեծ հմտութեամբը ամէնուն աչքն ու համակրանքը չահած էր:

Աթէնքի քաղաքացիները իրենց հարստութեան համեմատ չորս դասերու կը բաժնուէին, որոնց բարա-

քանչիւրը իբրեւ զինուոր և քաղաքացի՝ իր յատուկ պարտականութիւններն ու իրաւունքներն ունէր: Աթենական իշխանութիւնն ալ կը բաղկանար չորս մարմիններէ. 1) Ժողովրդային ժողով, 2) Ծերակոյտ, 3) Արիսպագոս և 4) Արխոններ:

Ժողովրդային ժողովը կը բաղկանար 20 տարին լրացուցած քաղաքացիներէ: Այս ժողովը երկրին օրէնսդիր ժողովն էր: Ծերակոյտը 400 քաղաքացիներէ բաղկացած ժողով մըն էր, որ օրինադիժեր կը պատրաստէր և կ'ենթարկէր ժողովրդային ժողովի վաւերացման: Արիսպագոսը գերագոյն ատեան մըն էր, բաղկացած նախկին Արխոններէ և բարձր պաշտօնատարներէ. իր պաշտօնն էր օրէնքի գործադրութեան վրայ հսկել: Արխոնները 9 հոգիէ կը բաղկանային և միայն մէկ տարի կը պաշտօնավարէին. անոնք երկրի գործադիր իշխանութիւնն էին:

Հին դարերու ամենէն զարգացած և քաղաքակիրթ քաղաքն էր Աթէնք: Աթենացիները ոչ միայն զինուորական այլ և բարոյական կրթութիւն կ'ստանային: Անոնք քաջալերեցին արուեստները, վաճառականութիւնն ու գրականութիւնը:

Աթենացիները ամէն բանէ առաջ կը սիրէին աշխատանքը: Ով որ ծոյլ և անգործ մնար, կասկածելի կը համարուէր և յարգանք չէր վայելեր: Ամէն ծնողք պարտաւոր էր իր զաւկին արհեստ մը սորվեցնելու, որպէսզի ծերութեան ժամանակ զաւակը պարտաւոր ըլլար զիրենք խնամելու:

Աթենացիք մարդասիրութեամբ կը վարուէին գերիներուն հետ: Հարուստ մէկը այն ատես միայն ազնուական կը համարուէր, երբ իր ունեցածէն բաժին մը կը հանէր հայրենիքին և կարօտ քաղաքացիներուն:

ՄԱՐԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

Մարական կը կոչուէին այն պատերազմները, որոնք Քրիստոսէ հինգ դար առաջ տեղի ունեցան պարսիկներուն և յոյներուն միջև ու կէս դար տեւեցին և վերջացան պարսիկներու պարտութեամբը:

Պարսիկները արեւմտեան Փոքր Ասիոյ տիրելէ յետոյ, կ'ուզէին գրաւել նաև Յունաստանը և տիրանալ անոր հարուստ քաղաքներուն:

Յոնիոյ մէջ սկսան կռիւները: Յոնիական մեծ քաղաք մը, Միլէտ, հակառակ Աթէնքի նաւատորմին օժանդակութեան, յաղթուեցաւ և ինկաւ պարսից իշխանութեան տակ:

ՄԱՐԱԿԱՆ Ա. ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ.— Դարեհ արշաւանք մը կազմակերպեց Աթէնքի դէմ, (490 Ք. Ա.) վրէժ լուծելու համար անկէ որ օգնած էր Միլէտի: Նախ դեսպաններ ղրկեց Աթէնք և հարկ պահանջեց: Աթենացիք հորը նետեցին դեսպանները և որոշեցին դիմադրել:

Դարեհ իր Մարտանիոս իշխանը մեծ բանակով մը աթենացիներուն դէմ ղրկեց. սակայն Մարտանիոսի նաւատորմիդը Աթոս լեռան հրումանդանին մօտ, կատաղի փոթորիկի մը բռնուելով բնաջինջ եղաւ: Ան երկրորդ արշաւանք մը կազմակերպեց: Սամոս կըղզիին մօտ հաւաքուած վեց հարիւր նաւերով ուղղակի Ատտիկէի վրայ քալեց, և հարիւր հազար զինուոր ցամաք հանեց:

Առաջին ճակատամարտը տեղի ունեցաւ Մարաթոնի դաշտին վրայ: Աթենացիք շատ զինուոր չուներին, սակայն ունէին երկու անուանի զօրավարներ. Արիստիտէս և Միլթիատէս: Յոյները Միլթիատէսի

հրամանատարութեամբ փառաւոր յաղթանակ մը տարին պարսից զլայ և զանոնք ծովը թափեցին: Հոգաբարձը մը մինչեւ այսօր ցոյց կուտայ այն վայրը ուր թաղուած են այն յոյները, որոնք իրենց արիւնը թափեցին Յունաստանի ազատութեան համար:

Պատերազմը երբ յաղթութեամբ կը վերջանայ, յոյն զինուոր մը կ'ուզէ ամենէն առաջ իմբը յաղթական լուրը Աթենք փոխել: Զեմքեր ձեռքին անդադար կը վազէ, մինչեւ որ կը հասնի ու կ'իմացնէ երջանիկ լուրը Արիստագոսին. բայց յանկարծ շունչը կը հասնի, ուժը կ'սպառուի, գետին կ'իյնայ եւ ասենակալներուն առջեւ կը մեռնի:

Դարեհ փորձեց երկրորդ բանակ մը Փալերիս ցամաք հանել, բայց կրկին յաղթուեցաւ: Առաջին Մարական պատերազմը կը վերջանար յոյներու յաղթութեամբը:

ՄԱՐԱԿԱՆ Բ. ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ.— Դարեհի որդին և յաջորդը Բակրքսէս շարունակեց իր հորը ծրագիրը: Ան հսկայ բանակ մը կազմեց, որուն համար կ'ըսեն թէ երկու միլիոն զինուորէ կը բաղկանար: Տարասնէլէն անցնելով, հիւսիսային կողմէն հասաւ մինչեւ Թերմոպիլի կիրճը, որու պոչապանութիւնը յանձնուած էր Սպարտայի Լեւոնիդոս թագաւորին: Լեւոնիդոս իր 300 քաջերով առիւծի պէս կուռեցաւ: Թշնամին՝ մատնութեան մը շնորհիւ, յաջողեցաւ կիրճը գրաւել: Լեւոնիդոս իր 300 քաջերուն հետ հերոսաբար մինչև վերջին շունչը կուռեցաւ և բոլորն ալ ինկան պատերազմի դաշտին վրայ: Անոնց գերեզմանին վրայ այս խօսքերը գրուած են.— «Անցո՛րդ, գնա՛ Սպարտա և ըսէ՛, թէ մենք բոլորս մեռանք հոս իր օրէնքներու հնազանդելու համար»:

Պարսկական բանակը հասաւ Աթէնք, ճամբու ընթացքին աւերելով ու հրդեհելով բոլոր գիւղերն ու քաղաքները: Աթենացիք, որոնց կը հրամայէր նշանաւոր Թեմիստոկլէս զօրավարը, նաւերը քաշուեցան: Քսերքսէս գրաւեց Աթէնքը ու հրդեհեց:

ՍԱԼԱՄԻՆԷՅԻ ՆԱԽԱՄԱՐՏԸ.— Պարսկական նաւատորմիդը որ 1200 նաւերէ կը բաղկանար, յարձակեցաւ Սալամինէի ծոցը քաշուած յունական 400 նաւերէ բաղկացած նաւատորմիդին Թեմիստոկլէս վրայ: Պարսկական նաւատորմիդը յաղթուեցաւ և գրեթէ փճացաւ: Քսերքսէս, որ բլուրի մը վրայ նստած կը զիտէր նաւամարտը, ախանառես եղաւ իր տորմիդին պարտութեան և հազիւ կրցաւ ձկնորսի նաւակով մը Ասիա փախչիլ: Ան վախճալով որ յոյներու յաղթական տորմիդը կրնայ իր վերադարձի ճամբան խափանել, հրամայեց որ ցամաքի իր զինուորները նահանջեն:

Քսերքսէս քաղաւոր տարին պարսից դէմ: Միեւնոյն ժամանակ Միլթիատէսի որդին Կիմոն, Միկալէի մօտ, փճագող տուտակական նաւատորմին մնացորդը, Վճռական եղաւ այս յաղթանակը: Պարսիկները յուսալքուած՝ լքեցին պա-

տերազմը և արքայիցարքան դաշնագիր մը ստորագրեց (469 Ք. Ա.) որով կը ճանչնար Յունաստանի ազատութիւնը: Այսպէս յունական հայրենասիրութիւնն ու կարգապահութիւնը յաղթեցին պարսկական տնաւոր բայց խառնիճաղանձ բանակներուն:

ՊԵՐՏԿԼԷՍ ԵՒ ԻՐ ԴԱՐԸ

ՊԵՐՏԿԼԷՍ.— Մարտիան պատերազմներէն յետոյ, Աթէնք դարձաւ Արեւելքի ամենէն զօրաւոր քաղաքը: Այն ատեն Աթէնքի կառավարիչն էր Միկալէի յաղթականին՝ Քսանդրիպոսի որդին Պերկլէս, որ Աթէնքի և ամբողջ Յունաստանի ամենէն

նշանաւոր մարդը եղաւ, թէ՛ իբրեւ հօտոր և թէ՛ իբրեւ զօրավար, և մօտ 50 տարի կառավարեց: Պերկլէս հանդիսաւոր օրերուն միայն հրապարակ կուգար և իր ճարտասանութեամբ և իմաստութեամբ պատկառանք կ'ազդէր իր հայրենակիցներուն: Իբր պարզ քաղաքացի՝ ժուժկալ և անշուք կեանք մը կ'անցնէր. ամէնուն հետ սիրով կը վարուէր: Իր հանդիս-

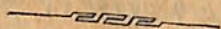
աթի ժամերուն կը խօսակցէր արուեստի վրայ՝ Փիթիասի հետ, գրականութեան վրայ՝ Եւրիպիտէսի և Սոփոկլէսի հետ, փիլիսոփայութեան վրայ՝ Անաքսագորասի և Սոկրատի հետ: Ան իր խոհմ վարչութեամբը հարուստ և բարգաւաճ քաղաք մը դարձուց Աթէնքը: Իր նպատակն էր Աթէնքը Յունաստանի մայրաքաղաքը և աթենացին՝ իր մտային կարողութեամբը՝ բոլոր յոյն ժողովուրդներուն առաջինն

րնել: Գեղեցիկ շէնքերով և փառաւոր պալատներով ու տաճարներով զարդարեց քաղաքը: Ակրոպոլի բլուրին վրայ հիմնեց Պարթենոնի տաճարը, որ նուիրուած էր Աթենաս աստուածուհիին: Նոյնպէս շինեց երաժշտութեան թատրոնը՝ Օսէոն, որ Քսերքսէսի վերանին կը նմանէր:

ՊԵՐԻԿԼԷՍԻ ԴԱՐԸ.— Պերիկլէսի շրջանին էր (Ք. Ա. Ն. Դար) որ ապրեցան Յունաստանի մեծագոյն արուեստագէտներն ու գրագէտները, որոնք երկրին փառքը կազմեցին: Այդ շրջանի նշանաւոր գէմքերն էին Փիքիաս հռչակաւոր արձանագործը, Նսփիլես, Սոփոկլես և Եւրիպիսես ողբերգակները, Պլատոն և Արիստոտել մեծ փիլիսոփաները, Արիստոփան մեծ կատակերգակը և Հերոդոտոս և Թուկիտիտես հռչակաւոր պատմագիրները:

Աթէնքի այս ծաղկած փառաւոր շրջանը Պերիկլէսի Դար կոչուած է:

Պերիկլէսի մահուան ժամանակ ամբողջ ժողովուրդը ողբաց իր կորուստը, և բոլոր ազգերու պատմիչները կը գովեն անոր մեծագործութիւնները:

ՊԵՆՈՊՈՆԷՍԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

Երբոր պարսկական վտանգը անհետացաւ, Յունաստանի երկու մեծ քաղաքները, Աթէնք և Սպարտա, սկսան իրարու նախանձիլներ քննել վէճերը դարձեալ ծայր տուին: Աթենացիք զօրաւոր էին ծովու վրայ, Սպարտացիք՝ ցամաքին: Քրիստոս առաջ 431ին, երկու քաղաքներուն միջեւ պատերազմը սկսաւ և եօթը տարի տեւեց: Երկու կողմէն ալ չատ մարդիկ

ջարդուեցան և երկար տոնն յաղթութիւնը անորոշ մնաց, մինչեւ որ Նիկիաս աթենացիին խորհուրդովը ժամանակաւոր խաղաղութիւն մը կնքուեցաւ Աթէնքի և Սպարտայի միջեւ:

Քանի մը տարի ետքը, փառասէր մէկը, Ալկիպիատ աթենացին, գրգռեց իր հայրենակիցները, որպէս զի պատերազմը վերսկսին Սպարտայի դէմ: Աթենացիք, Ալկիպիատի խորհուրդով, մեծ նաւատորմիւ մը ղրկեցին Սիկիլիոյ դէմ, որ Սպարտայի դաշնակից էր: Աթենացիները յաղթուեցան և նաւատորմը բնաջինջ եղաւ: Այն տոնն Սպարտայի Լիւսանդր թագաւորը, առանց արգելքի մտաւ Ատտիկէ, պաշարեց Աթէնքը և սովի մատնելով գրաւեց (404):

Սպարտացիք Աթէնքի տիրելով, Սոլոնի օրէնքները ջնջեցին և կառավարութիւնը յանձնեցին 30 բռնակալ իշխաններու:

Ասոնք չատ մը կասկածելի աթենացիներ մահուան դատապարտեցին. իսկ չատերն ալ ինքնակամ հեռացան իրենց երկրէն: Այդ հեռացողներուն մէջն էր Թրասիպոլ, որ մէկ քանի հարիւր ընկերներով Թեբէ ապաստանեցաւ և հոն բանակ մը կազմելով Աթէնքի վրայ քալեց, վտարեց 30 բռնակալները և իր երկրին անկախութեան տիրացաւ: Թրասիպոլ վերահաստատեց Սոլոնի հին օրէնքը և իր այս մեծ ծառայութեան փոխարէն, ձիթենիէ պարզ պսակ մը ընդունեց:

Այս դէպքէն չորս տարի յետոյ, Աթէնքի նշանաւոր փիլիսոփան Սոկրատ, իր ժամանակի սուս իմաստուններուն և վատթարացած աթենացիներու նախանձին ու ատելութեան զոհուելով՝ մահուան դատապարտուեցաւ:

ՆԱՀԱՆՁ ԲԻԻՐՈՒՆ.— Պարսից թագաւորին եղբայրը Կեստրն Կիւրոս, որ Սպարտայի Լիւսանդր թա-

գաւորին օգնած էր Աթէնքը գրաւելու, ուզեց իր եղբայրը Արաաշէս Մնէմոն գահէն վար առնել և գառնալ թագաւոր: Ուստի 14,000 յոյն վարձկան զօրքով և 100,000 ասիացի զինուորներով ճամբայ ելաւ: Պատերազմը տեղի ունեցաւ Կոլոնաքսայի մէջ, Եփրատի վրայ, և Կիւրոս մեռաւ կռուին մէջ: Յոյները անպաշտպան մնալով, Սոկրատի աշակերտներէն աթենացի Քսենոփոնի առաջնորդութեամբ ետ վերադարձան: Անոնք անցան Ատրեստանէն, Հայաստանէն և հասան Սեւ ծով, հազար տեսակ նեղութեանց ենթարկուելով: Սեւ ծովուն եզերքը նաւ չի գտնելով, կ'ստիպուին մինչև Խրիսուպոլիս (Սկիւտար) քալել: Այս նահանջը ծանօթ է Նահանգ Բիւրուն անունով:

ԹԵՔԵՒ ԳԵՐԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.— Սպարտացիք շատ բանութեամբ կը վարուէին իրենց տիրապետութեան ներքեւ գտնուող ժողովուրդին հետ: Երկու թեքէցիներ՝ Պելոպիսաս և Նպամինոնդաս, չկրցան հանդուրժել եղած չարչարանքներուն և նախատինքներուն, խումբեր կազմեցին և սպարտացիները իրենց երկրէն վաճակեցին:

Սպարտացիք նոր բանակներ կազմեցին թեքէցիներուն դէմ, սակայն ասոնք երկու մեծ պատերազմներով վերջնական յաղթութիւն մը տարին և սպարտացիք յուսահատ՝ ետ քաշուեցան:

Կը պատմեն թէ Նպամինոնդաս վերջին կռուին մէջ ծանրապէս վիրաւորուած էր կռւձքէն: Երբ յաղթութեան աւետիսը առաւ, ան իր ձեռքով քաշեց հանեց իր սիրտը մխուած նետը ըսելով. «Հիմա կրնամ հանգիստ մեռնիլ:» Երբ տեսաւ որ իր զինուորները և բարեկամները կ'արտասուէին իր վրայ, ըսաւ. «Մի՛ ցաւիք, ձեզի կը թողում իբր ժառանգութիւն այն երկու յաղթութիւնները, զոր տարիք հայրենիքի փրկութեան համար:»

Գ Լ Ո Ւ Խ Թ.

ՄԱԿԵԴՈՆԻԱ

Վերին Յունաստան կամ Մակեդոնիա լեռնային և քարեքեր երկիր մըն է, որ կը գտնուի Ելլադայի հիւսիսային կողմը: Բնակիչները կը սերէին հելլէնական ցեղէն: Այս երկիրը Քրիստոսէ չորս դար առաջ կ'կախ անուն և կարեւորութիւն ստանալ, շնորհիւ մեծ մարդու մը, որ իր տէրութեան բուն հիմնադիրը եղած է:

ՓԻԼԻՊՊՈՍ Բ.— (359—336 Ք. Ա.) Այդ մարդը Փիլիպպոս Բ.ն էր, որ պատանեկութեան պատանդ տարուած էր Թեքէ և հոն լաւ կը թուէին մը ստացած էր: Երբ իր երկիրը վերադարձաւ, միտքը դրաւ օգտուիլ Յունաստանի ներքին կռիւներէն և նուաճել զայն: Ան երկու տարուան մէջ վերակազմեց իր երկիրը, կարգապահութիւն հաստատեց և լաւ մարդուած բանակ մը կազմեց, որ կոչուեցաւ Փաղանգ: Ան ուզեց Յունաստանի ներքին գործերուն խառնուիլ և գրաւել երկիրը:

Պիլոսքեննա

Յունաստանի նշանաւոր հռետորը Դեմոսթենէս հասկցաւ Փիլիպպոսի փառասիրական ծրագիրները: Ան իր հայրենակիցներու ուշադրութիւնը գրաւելու համար բուռն ճառեր արտասանեց Փիլիպպոսի դէմ: Այդ ճառերը կը կոչուէին Փիլիպպեանք: Իր խորհուրդով Աթէնք և Թեքէ դաշնակցեցան Փիլիպպոսի դէմ: Բայց Քերոնէայի ճակատամարտին մէջ Փիլիպպոս վրձնական յաղթանակ մը տարաւ: Փիլիպ-

պոս ջանաց յոյներուն սիրտը չափիլ և առաջարկեց պարսիկներուն դէմ պատերազմը վերսկսիլ: Յոյները հաւանեցան և զայն յունական բանակին ընդհանուր հրամանատար կարգեցին: Սակայն մահը վրայ հասնելով չկրցաւ իր ծրագիրը գործադրել:

ՄԵԾՆ ԱՂԵՔՍԱՆԴԵՐ. (336—323 Ք.Ա.).—Փիլիպպոսի որդին Աղեքսանդր, հին ժամանակներու ամենէն նշանաւոր ժարդոցմէն մին եղաւ: Դեռ պատանի, կը գանգատէր թէ իր հայրը գրաւելիք երկրամաս մը չէր ձգած իրեն: Ան աշակերտած էր յոյն նշանաւոր փիլիսոփայ Արիստոտի և անկէ սորված էր սիրել արուեստներն ու գրականութիւնը:

Մեծն Աղեքսանդր

Մեծն Աղեքսանդրի արշաւանքները շատ արագ ընթացան:

ՓՈՔՐ ԱՍԻՈՅ ԳՐԱԽՈՒՄԸ.—Աղեքսանդր Տարտանէլը անցնելով Գրանիկոն գետին մօտ առաջին յաղթանակը տարաւ պարսիկներուն վրայ:

Յաջորդ տարի մտաւ Փոլեզիա և իր սուրովը կարեց հռչակաւոր գորդեան հանգոյցը: Պատգամ մը՝ աշխարհի կայսրութիւնը կը խոստանար այն անձին, որ կարենար լուծել այդ հանգոյցը: Ապա իր յաղթական ընթացքը շարունակելով մտաւ Կիլիկիա: Քրտ-

նած վիճակի մէջ Կիւղնոս գետը մտաւ լողնալու: Այս անխոհեմութեան հետեւանքն եղաւ մահացու տենդ մը: Կեանքը վտանգի մէջ էր և զօրքերը կ'արտասուէին, երբ իր անձնուէր բժիշկը՝ Փիլիպպոս, ազատեց զայն ստոյգ մահէն:

ԻՍՈՍԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ.—Պարսից Դարեհ Կոտոման թագաւորը կէս միլիոննոց բանակով մը, եկաւ ճակատիլ Աղեքսանդրի դէմ, Կիլիկիոյ Իսոս քաղաքին մօտ: Աղեքսանդր յաղթեց: Դարեհ փախուստ տուաւ՝ յաղթականին ձեռքը թողլով անբաւ հարստութիւն, զէնք ու պաշար, ինչպէս նաեւ հազարաւոր զերիններու հետ իր մայրը, կիներն ու զաւակները, որոնց հետ Աղեքսանդր շատ ազնուութեամբ վարուեցաւ:

Աղեքսանդր՝ փոխանակ պարսիկները հետապնդելու, դէպի հարաւ յառաջացաւ և եօթը ամսուան պաշարումէ մը յետոյ գրաւեց Տիւրոս քաղաքը: Երուսաղէմի մէջ հրեաները զայն ընդունեցին իբրեւ ազատարար մը: Պաղեստինէն անցաւ Եգիպտոս, ուր խանդավառ ընդունելութիւն մը գտաւ: Սքանչացումով դիմեց Եգիպտոսի դարաւոր յիշատակարանները և Տելթայի մէջ, Նեղոսի բերանը, նոր քաղաք մը շինեց և իր անունովը կոչեց Աղեքսանդրիա:

Յետոյ անցաւ Ասիա, շարունակելու համար պարսկական կայսրութեան ընաշնջումը: Արբելայի դաշտին մէջ, հին Նինուէ քաղաքին մօտ, հանդիպեցաւ պարսից բանակին: Մեծ ճակատամարտի մը մէջ պարսից կայսրութիւնը վճռական ու վերջնական պարտութեան մատնուեցաւ և Աղեքսանդր տէր դարձաւ պարսից իշխանութեան տակ գտնուող բոլոր երկիրներուն: Դարեհ խոյս տուաւ և քիչ առնէն մեռաւ: Աղեքսանդր յաղթական մուտք գործեց Բաբելոն, Շօշ, Պերսեպոլիս: Երեք տարուան մէջ կործանեց պարսից հսկայ կայսրութիւնը:

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻ ՄԱՆՆԸ.— Աղեքսանդր իր յաղթանակներէն գինովցած, ուզեց շարունակել իր յառաջխաղացքը և գրաւել Հնդկաստանը: Ան առաջնորդեց իր գունդերը մինչեւ Ինդոս գետը և մինչեւ Օքսոս, բայց չկրցաւ աւելի յառաջանալ, որովհետեւ բանակը մերժեց առաջ քալել և ստիպուեցաւ վերադառնալ Բաբելոն: Հոն ինքզինքը տուաւ խնջոյքներու և զեխութեան և իր առողջութիւնը վտանգեց: Սկսաւ պարսիկ սատրապներու պէս բռնութեամբ կառավարել, և այնքան առաջ գնաց, որ զուր պատճառներով իր գէնքի ընկերներէն շատերը սպաննել տուաւ: Գինովութեան ընթացքին սպաննեց իր Կլիտոս բարեկամը, որ իր կեանքը փրկած էր Գրանիկոն գետին մօտ: Մեռաւ Բաբելոնի մէջ, 323ին, 33 տարեկան հասակին մէջ:

Մեծն Աղեքսանդրի դրամը

Աղեքսանդր ոչ միայն մեծ աշխարհակալ մը եղաւ, այլ շնորհիւ իր մեծ տաղանքին, բարգաւաճ դարձուց իր գրաւած երկիրները: Յունական քաղաքակրթութիւնը տարածեց այդ երկիրներուն մէջ, քաղաքներ հիմնեց, առեւտուրը քաջալերեց և արուեստները ծաղկեցուց: Բայց իր կանխահա մահը անկատար թողուց իր գործը:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻ ԿԱՅՈՐՈՒԹԵԱՆ ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԸ

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻ ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԸ.— Աղեքսանդր մեռած ժամանակ իր կայսրութիւնը ժառանգ ձգած էր «ամենէն արժանաւորին»: Իր զօրավարները երեսուն տարի շարունակ իրարու հետ պատերազմեցան: Իպսոսի ճակատամարտէն յետոյ (301 Ք. Ա.) կայսրութիւնը բաժնուեցաւ երեք թագաւորութիւններու. 1. Մակեդոնական թագաւորութիւն, 2. Սուրիոյ թագաւորութիւն և 3. Եգիպտոսի թագաւորութիւն: Մէկ երկու դար վերջ այս թագաւորութիւնները հռոմէական նահանգներու վերածուեցան:

ՄԱԿԵԴՈՆԻՈՅ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ.— Աղեքսանդրի յաջորդները ջանացին իրենց իշխանութեան տակ պահել Յունաստանը: Յոյները սակայն գէնքի գիմեցին: Չինակցութիւններ կազմուեցան, որոնցմէ մէկը հռոմայեցիներու օգնութեանը դիմեց: Հռոմայեցիք պատերազմեցան մակեդոնացիներուն դէմ և յաղթեցին: Յետոյ յունական քաղաքները իրարու դէմ լարեցին և քաջալերեցին ներքին պատերազմներ: Ի վերջոյ պարտութեան մօտեցին անկախ Յունաստանի պաշտպանները և երկիրը հռոմէական նահանգ մը դարձուցին:

ՍՈՒՐԻՈՅ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ.— Սելեւկեան դերդաստանը որ Սուրիոյ վրայ կ'իշխէր, մէկ քանի նշանաւոր դէմքեր ունեցաւ. 1. Սելեւկոս իր իշխանութեան տակ միացուց Աղեքսանդրի կողմէ գրաւուած Եգիպտոսը մեծ մասը՝ Սաորիք, Սիլագեսք, Հայաստան, Պարսկաստան և չրջակայ երկիրները: 2. Մեծն Անտիոքոսը գրաւեց Պաղեստինը և յար-

ձակեցաւ Եգիպտոսի վրայ: Բայց կռուի բռնուեցաւ հոռմայեցիներուն հետ և յաղթուեցաւ Մադնեսիոյ (Մանիսա) մէջ:

3. Անտիոքոս Եպիփան հռչակաւոր է մանաւանդ հրեաներու դէմ դործած հալածանքներովը: Ասոր դէմ է որ կռուեցան Մակարայեցիները և յաղթեցին:

Սելեւկեաններու մայրաքաղաքն էր Անտիոք, որ շինուեցաւ Որոնդէս գետին եզերքը: Շատ նշանաւոր քաղաք մը եղաւ և, աւելի քան հազար տարի, Արեւելքի գլխաւոր քաղաքներէն մին դարձաւ:

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԹԱԳԱՒԱՌՈՐՈՒԹԻՒՆԸ. — Եգիպտոսի մէջ տիրեցին Պտղոմեանք: Ասոնց մէջ գլխաւորներն են.

1. Պտղոմեոս Սոսեր որ զարգացուց Աղեքսանդրիան, հիմնեց մատենադարանը և Աղեքսանդրիոյ փարոսը:

2. ՊՏՂՈՄԷՈՍ ՖԻԼԱՏԵԼՖՈՍ (եղբայրասէր). — Պաշտպան կեցաւ գիտութեանց և գրականութեան: Փորձեց ջրանցքով մը Միջերկրականը կարմիր ծովուն միացնել բայց չյաջողեցաւ: Հին կտակարանը (Աստուածաշունչը) երբայեցերէնէն յունարէնի թարգմանել տուաւ. այս թարգմանութիւնն է որ կը կոչուի Եօրանասնից քարգմանութիւն:

3. ՊՏՂՈՄԷՈՍ ԵԻՆՐԳԻՏԷՍ (բարերար). — Ասոր օրով աշխարհագրութեան ուսումը մեծ յառաջդիմութիւններ ըրաւ:

Պտղոմէոսեաններու օրով Աղեքսանդրիա գիտութեանց քաղաք մը դարձաւ և դէպի իրեն քաշեց Արեւելքի ուսանողները: Իր նաւատորմիլը շատ զօրաւոր էր և բաղկացած բազմաթիւ նաւերէ: Իր ընդարձակ առեւտուրը երկիրը բարգաւաճ վիճակի մը հասցուց:

Քրիստոսէ առաջ 30 թուականին, Պտղոմէոսեանները օգնեցին Անտոնիոսի ընդդէմ Օգոստոսի և այդ պատճառաւ Հռոմայեցիք գրաւեցին Եգիպտոսը:

ՅՈՒՆԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ

Հին յոյները շատ զարգացած ժողովուրդ մը եղած են: Անոնք թէեւ չկրցան զօրաւոր պետութիւն մը կազմել և Եգիպտոսի, Ասորեստանի, Պարսկաստանի նման աշխարհներ նուաճել, բայց իրենց գրականութեամբն ու արուեստներովը ամբողջ աշխարհի տիրեցին և մինչեւ այսօր դեռ զգալի է անոնց ազդեցութիւնը մարդկային մտքին վրայ:

Հին յոյները նաւարկութիւնը փիւնիկեցիներէն սորվեցան և յետոյ դարձան Հին Աշխարհի նաւագնաց նշանաւոր ժողովուրդներէն մէկը: Առեւտուրի մէջ շատ առաջ գացին և բազմաթիւ գաղութներ հիմնեցին Միջերկրական, Եգէական և Սեւ ծովուն եզերքները և անոնց միջոցաւ իրենց քաղաքակրթութիւնը տարածեցին ուրիշ երկիրներ:

Սկզբնական շրջանին Եգիպտացիներէն և Փիւնիկեցիներէն գիտութեանց և արուեստներու վերաբերեալ շատ բաներ սորվեցան, բայց յետոյ ամէն ինչ կատարելութեան հասցուցին:

Գրականութեան և գեղարուեստի ճիւղերուն մէջ աննախընթաց բարձրութեան մը հասան և հոյակապ ու փառաւոր գլուխ դործողներ արտադրեցին: Ճարտարապետութիւնն ու քանդակադործութիւնը կատարելութեան հասցուցին. անոնց փառակերտ տաճարներուն և գեղակերտ քանդակներուն մնացորդները մինչեւ այսօր քաղաքակրթ մարդկութեան հիացումն են: Երաժշտութիւնն ու նկարչութիւնն ալ ծաղկեցան Յունաստանի մէջ:

Բանաստեղծութեան հայրը կը համարուի Հոմերոս, որուն երկու հրաշակերտներն են Ոդիսականը և քոս, որուն երկու հրաշակերտներն են Ոդիսականը և քոս,

Իրիականը: Ողբերգութեան մէջ փայլեցան Եսփիլէս, Սոփոկլէս և Եւրիպիտէս: Կատակերգութեան մէջ Արիստոփան, իսկ պատմութեան մէջ Հերոդոտոս, Թուկիտիտէս և Քսենոփոն:

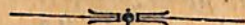
Իմաստասիրութեան մէջ անմահ անուն մը ձգած են Թալէս, Սոլոն, Սոկրատ, Պլատոն, Արիստոտէլ, Զենոն և Դիոգենէս:

Կը պատուէր թէ Դիոգենէս Կորնթոս զանուած միջոցին, Մեծն Աղեքսանդրը փափաքեցաւ տեսնել զայն: Դիոգենէս տակաւի մը մէջ պառկած, արեւուն տակ կը տաքնար: Աղեքսանդր կը հարցնէ, թէ ի՞նչ կը խնդրէ իրմէ: Դիոգենէս անտարբեր կը պատասխանէ. «Կը խնդրեմ որ արեւս չխափանես»: Ուրիշ օր մըն ալ, ցերեկ տանն, լապտերը վառած Աթէնքի փողոցները կը թափառէր: Երբ պատճառը կը հարցնեն, «Մարդ կը փնտռեմ» կը պատասխանէ:

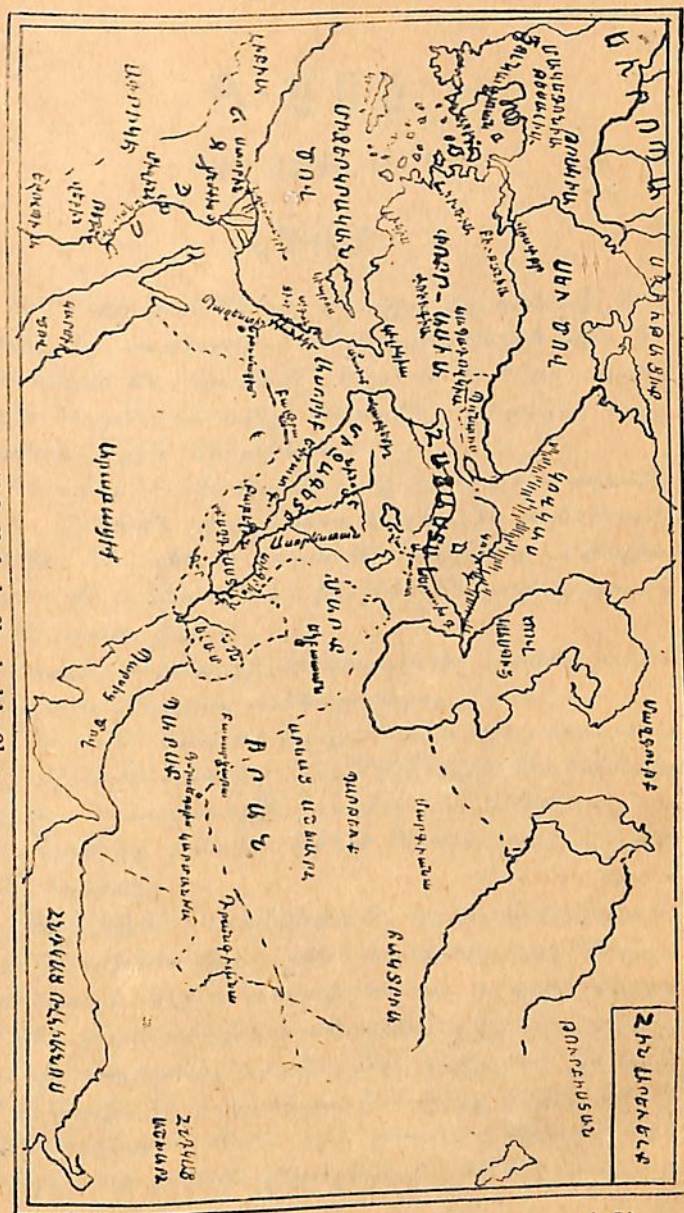
Ճարտասանութեան մէջ համբաւաւոր դարձան Դեմոսթենէս որ Յունաստանի ամենամեծ հռոտորն էր, Եսփիլէս, Պերիկլէս, Էւայլն:

Յունաստանի ամենամեծ քաղաքացործն ու արձանագործը եղած է Փիթիաս, Պերիկլէսի զարուհի փառքը: Նշանաւոր եղած են նաեւ Լիզիբէ և Պրաքսիտէլ արձանագործները: Իսկ նկարչութեան մէջ մեծ անուն ձգած են Աբելլէ, Զեւքսիս, Պոլիգնոտ, Պարբասիոս, Էւայլն:

Յոյները իրենց գրականութեան և գեղարուեստական հրաշալի արտադրութիւններովը մեծապէս ստորադրած են աշխարհի քաղաքակրթութեան:

Հին Ասիական երկրները

Բ. ՄԱՍ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՀՌՈՄ

ԴԻՐՔ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆ.— Իտալիա կը գտնուի Եւրոպայի հարաւակողմը. երկար թերակղզի մըն է: Սահմաններն են. հիւսիսէն՝ Ալպեան լեռները, արեւելքէն՝ Ադրիական ծովը, հարաւէն՝ Յոնիական ծովը և արեւմուտքէն՝ Տիւրքիան ծովը:

Իտալիոյ հիւսիսակողմը ընդարձակ դաշտադեղին մըն է. հիւսիսէն գէպի հարաւ կ'երկարին Ապենինեան լեռները, ձեւացնելով բազմաթիւ հովիտներ: Իտալիա հրաբխային երկիր մըն է. իր լիճերէն շատերը գոյացած են հրաբուխներէ:

Իտալիա Եւրոպայի ամենագեղեցիկ կլիման ունի: Փոյի հովիտը երկրին ամենաբարեբեր մասն է:

Հին ատեն Իտալիա կը բաժնուէր երեք մասերու. 1) Հիւսիսային Իտալիա, 2) Միջին կամ Ապենինեան Իտալիա, 3) Հարաւային Իտալիա կամ Մեծ Յունաստան: Հռոմ կը գտնուէր Միջին Իտալիոյ մէջ, Տիբեր գետին եզերքը:

ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐԵԻՈՐՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՏԵԻՈՂՈՒԹԻՒՆԸ.— Հին ժամանակներու ժողովուրդներուն մէջ, հռոմայեցիներու պատմութիւնը շատ մեծ կարեւորութիւն ունի: Անոնց իշխանութիւնը միւս հին ժողովուրդներուն չափ երկարատեւ չէ եղած թէև — հազիւ 12 դար տեւած է — բայց անոնք են որ մեզի ծանօթացուցած են հին քաղաքակրթութիւնը: Հին Աշխարհի ամենէն ընդարձակ և ամենէն զօրաւոր

կայսրութիւնը հիմնեցին անոնք: Հոռմ հին քաղաքա-
կրթութեան լաւագոյն տարրերը հաւաքելով նոր ժա-
մանակներու մարդկութեան փոխանցեց:

Հոռմէական պատմութիւնը կ'սկսի Քրիստոսէ ա-
ռաջ 754ին և կը վերջանայ Քրիստոսէ վերջ 476ին,
բարբարոսներու արշաւանքին հետեւանքով:

ՀՌՈՄ.— Հոռմ քաղաքը հիմնուեցաւ Քրիստոսէ
754 տարի առաջ: Հիմնադրութեան շուրջ շատ աւան-
դութիւններ կը պատմուին: Կը պատմուի թէ քաղա-
քին հիմնադիրները եղած են երկու եղբայրներ, Հոռ-
մուլոս և Հոռմոս, որոնք իրենց մանկութեան, Տի-
բեր գետին եզերքը, էգ գայլի մը կաթովը սնած են:

Ուրիշ աւանդութիւն մը կ'ըսէ, թէ քաղաքին
հիմնադիրը եղած է արոյիացի զօրապետ մը՝ Ննեաս:
Ճշմարտութիւնը այն է, որ իր ծագումը մովթ կը մնայ:

ԹԱԳԱՆՈՐՆԵՐԸ.— Ըստ աւանդութեան, սկզբնա-
կան շրջաններուն Հոռմ քաղաքին վրայ կառավարե-
ցին եօթը թագաւոր-
ներ: Առաջին թագա-
ւորը, Հոռմուլոս, իր
հիմնած քաղաքը բնա-
կիչներով լեցնելու
համար, հրաւիրեց բո-
լոր բախտախնդիրնե-
րը, աւագակները և
փախտական գերիներ-
ը որ գան հոն բնա-

Հոռմուլոսն ու Հոխմոսը
սնուցանող գայլը
կին: Իր յաջորդը՝ Նումա՝ կրօնքի հիմնադիրը եղաւ:
Տուլլոս Ոստիլիոսի ժամանակ, Որաւեան (հոռմայեցի)
և Կուրաւեան (ալբացի) երեք եղբայրներու մեծա-
մարտը տեղի ունեցաւ, և առաջին տոնուեցաւ արիւ-
նահեղ պատերազմի մը՝ Հոռմի և իր զբացի քաղաք
Ալբայի միջեւ:

Վերջին թագաւորը, Տարկէն Գոռոզ, ա'յնքան խստութիւններ ի գործ դրաւ, որ հռոմայեցիք չկրցան տոկալ անոր բռնակալութեան, ըմբոստացան, թագաւորութիւնը ջնջեցին և հիւպատոսներով սկսան կառավարուիլ: Ծերակոյտը երկու հոգի կ'ընտրէր իբրեւ հիւպատոս, որոնք մէկ տարի միայն կը կառավարէին և թագաւորի մը իրաւունքները կը վայելէին: Տարի մը վերջ անոնք կը հրաժարէին և ծերակոյտը ուրիշ երկու հոգի կ'ընտրէր իբրեւ հիւպատոս:

ՊԱՏՐԻԿԵԱՆՆԵՐ ԵՒ ՊԼԵԲԵԱՆՆԵՐ.— Սկիզբները, Հռոմի ժողովուրդը կը բաղկանար երկրագործներէ և հովիւներէ, որոնք գեղջկական պարզ կեանք մը կը վարէին: Ընտանիքին հայրը բացարձակ իշխանութիւն ունէր իր կնոջ, զաւակներուն և իր գերիներուն վրայ: Հայր մը մինչև իսկ կրնար իր զաւակը մահուան դատապարտել:

Հռոմի մէջ երկու տեսակ քաղաքացիներ կային: Հին հարուստ և ազդեցիկ ընտանիքները կը կազմէին ազնուական դասակարգը, որ Պատրիկեան կը կոչուէր: Ժողովուրդին մնացեալ մասը, գործաւոր, արհեստաւոր, հողագործ, ևլն. կը կազմէր ռամիկ դասակարգը, որ կը կոչուէր Պլեբեան: Հանրային բոլոր պաշտօնները պատրիկեաններուն վերապահուած էին: Ասոնք երկարատեւ տիրեցին ժողովուրդին վրայ:

ԾԵՐԱԿՈՅՑ.— Գլխաւոր պատրիկեանները կը կազմէին գերագոյն ժողով մը որ Ծերակոյտ կը կոչուէր: Ծերակոյտը կ'ընտրէր հանրային գործերով. օրէնքներ կը դնէր, կ'ընտրէր հիւպատոսները, պատեւրազ մը յայտարարէր, ևլն.: Երբ երկիրը ծանր տագնապի մը մէջ գտնուէր, ծերակոյտը՝ վեց ամսուան համար՝ կ'ընտրէր իշխանապետ մը որ բացարձակ իշխանութիւն ունէր և իր գործերուն համար պատասխանատու չէր:

ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԿՐԾՆՔԸ.— Հռոմայեցի իւրաքանչիւր ընտանիք կը պաշտէր իր նախնիքներուն ոգիները: Անոնք կը պաշտէին նաև ընտելեան ուժերը: Սակայն յոյներուն պէս արուեստագետ և վառ երեւակայութեան տէր չըլլալով, շատ անճշակ և կոշտ արձաններ կը շինէին իրենց աստուածներուն համար: Աւելի վերջերը, երբ ընդարձակ երկիրներ գրաւեցին և հսկայական կայսրութիւն մը հաստատեցին, սկսան պաշտել իրենց գրաւած երկիրներուն, մասնաւորաբար Յունաստանի աստուածները: Այսպէս Աթենասը կոչեցին Միներվա, Զեւսը՝ Փիւպիթեր և այլն: Հռոմի մէջ փառաւոր տաճար մը կանգնեցին իրենց աստուածներուն համար, որ կը մնայ մինչև այսօր և կը կոչուի Պանթէոն:

Խորան

ՆԵՐՔԻՆ ԿՌԻԻՆՆԵՐ.— Սկիզբները պատրիկեանները ամէն տեսակ արտօնութիւններ կը վայելէին: Ընտանեկան աստուածներու Հանրապետութեան բոլոր պաշտօնները անոնց կը պատկանէին: Պլեբեանները ամէն իրաւունքէ զրկուած էին: Ասոնք հետզհետէ շատցան, հարստացան և սկսան բողոքել և պահանջել, որ իրենք ալ բաժին ունենան կառավարութեան գործերուն մէջ: Հակառակութիւնը սաստկացաւ և 493ին (Ք. Ա.) պլեբեանները խմբովին մեկնեցան Հռոմէն և քաջուեցան Նուիրակոյն լեռը, և ուզեցին հոն նոր քաղաք մը հիմնել: Այն տառն

միայն անոնք Հռոմ վերադարձան, երբ իրենց պահանջները ընդունուեցան: Պլեբեաններէն ընտրուեցան երկու պետեր, որոնք Տրիբուն կը կոչուէին ու իրենց պաշտօնն էր պլեբեանները ներկայացնել և պաշտպանել անոնց շահերը: Տրիբունի անձը անբռնաբարելի էր, և ան, ի հարկին, կրնար հիւպատոսի կամ դատաւորի որոշման հակառակիլ վեթօ արտասանելով, որ կը նշանակէ՝ կ'արգելիմ:

Այս յաղթութենէն յետոյ պլեբեանները շարունակեցին իրենց պայքարը: Ժողովրդային բազմաթիւ ըմբոստութիւններէ վերջ, 451ին, Տասներկու Տախսակներու Օրէնքով, քաղաքացիական հաւասարութիւն տրուեցաւ պլեբեաններուն: Եւ վերջապէս 366ին պլեբեանները իրաւունք ձեռք բերին մասնակցելու կառավարական պաշտօններու, հիւպատոս ընտրուելու, իսկ 302ին՝ կրօնական հաւասարութեան իրաւունքը ստացան:

Այսպիսով երկու դասակարգերու միջև եղած պայքարը վերջ գտաւ և հռոմայեցի ժողովուրդը, միացած և ազատ, սկսաւ իր աշխարհակալութիւնը:

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ.

ՀՌՈՄԱՅԵՑԻՆԵՐՈՒ ՆՈՒԱՃՈՒՄՆԵՐԸ

ՀՌՈՄԱՅԵՑԻՆԵՐԸ ՅԱՂԹԱԿԱՆ. — Հռոմայեցիք աշխարհակալ, կազմակերպող և վարչագէտ ժողովուրդ մը եղան: Երկու դար անընդհատ կռիւներ մղեցին մինչև որ յաջողեցան Միջերկրականի շուրջը գերտնուող բոլոր երկիրներուն տիրել: Առաջին անգամ գրաւեցին Իտալիան, որուն կեդրոնը կը գտնուէր

Հռոմը: Իտալիոյ նուաճումը տեւեց մէկ դար: Յետոյ կռուեցան կարգեղոնացիներուն և Միջերկրականի շուրջը գտնուող միւս երկիրներուն հետ, և Քոնստանդական դարուն սկիզբը անոնք տէր էին արդէն ընդարձակ կայսրութեան մը:

ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԸ. — Հռոմայեցիները շնորհիւ իրենց բանակի հրաշալի կազմակերպութեան էր որ յաջողեցան Հին Աշխարհի տիրել:

Հռոմայեցի ամէն քաղաքացի զինուոր էր: Հռոմէական բանակը սքանչելի կերպով կարգապահ էր: Ան մշտական մարզանքներով դարձած էր անսպարտելի: Բանակին հիմը կը կազմէր լեգեոնը: Իւրաքանչիւր լեգէոն կը բաղկանար 6000 հետեակ և 300 ձիաւոր զինուորներէ և կը բաժնուէր 10 վաշտերու:

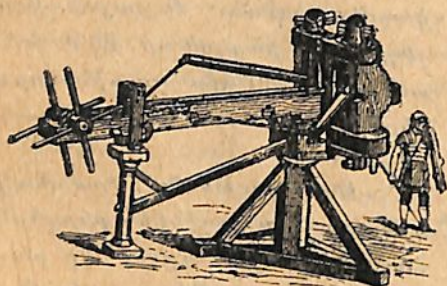

Խաղաղութեան ժամանակ զինուորները կը շինէին բերդեր, ճամբաներ, ջրանցքներ կը բանային և բազմաթիւ ուրիշ օգտակար աշխատանքներ կը կատարէին: Իրենց ժամանակը պատարէին: Իրենց ժամանակը պատարէին: Իրենց ժամանակը պատարէին: Իրենց ժամանակը պատարէին:

ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ. — Հռոմայեցիներու մեծութեան երկրորդ պատճառն ալ իրենց կառավարելու ճարտարութիւնն էր: Զինուորներու այս օգտակար աշխատանքներով և քաղաքային կազմակերպութեամբ՝ գրաւուած երկիրները բոլորովին

կերպարանափոխուեցոն և օգտուեցան հոռմէական քաղաքակրթութենէն: Հոռմ իր նուաճած երկիրներուն մէկ մասը իրեն հպատակ դարձուց, մաս մը դաշնակից, իսկ մէկ քանի առանձնաշնորհալ քաղաքներու բնակիչներուն քաղաքացիութեան իրաւունք տուաւ: Ազատութիւնը, կարգապահութիւնը, խաղաղութիւնը ու բարօրութիւնը, Հոռմի շնորհիւ, դարեր շարունակ տիրեցին Հին Աշխարհին մէջ և հոռմէական իշխանութիւնը բարիք մը եղաւ այդ երկիրներուն համար, որոնք հետզհետէ սկսան զարգանալ և բարգաւաճիլ:

ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ.— Հոռմէական հանրապետութեան առաջին ժամանակները շատ դժուար

Փապան գործիք
բերդեր բանդելու համար

երկու գլխաւոր թշնամիներ, որոնք կ'սպառնային Հոռմի, Վոլսկացիներն ու Գալլիացիներն էին: Վոլսկացիները, հայրենիքի դաւաճան Կորիոլանի առաջնորդութեամբ Հոռմի վրայ յարձակեցան, բայց չյաջողեցան քաղաքը գրաւել: 390ին Գալլիացի գեղերը եկան Հոռմը գրաւեցին և պաշարեցին Հոռմի միջնաբերդը՝ Կապիսոլ: Մեծ փրկանք մը վճարելով Կարելի եղաւ Հոռմը ազատել Գալլիացիներէն:

րին եղան: Քրիստոսէ առաջ 590 էն մինչեւ 264 թուական, անստիպուեցաւ կռուիլ իր դրացի փոքր ժողովուրդներուն դէմ, որոնք գրեթէ իրեն չափ զօրաւոր էին:

ԻՏԱԼԻՈՅ ՆՈՒԱՃՈՒՄԸ.— Հոռմը, երկար տարիներ պատերազմի բռնուեցաւ Սամնիացիներուն հետ, որոնք Իտալիոյ կեդրոնական մասին մէջ կը բնակէին: Երկուստեք յաղթութիւններ և պարտութիւններ եղան: 60 տարի վերջ, Սամնիացիները ենթարկուեցան Հոռմի և ճանչցան անոր իշխանութիւնը:

Հարաւային Իտալիոյ բնակիչներն ալ պատերազմի բռնուեցան Հոռմի հետ: Յունական քաղաք մը, Տարենտոն, օգնութիւն խնդրեց Եպիրոսի թագաւոր Պիւրոսէն, ընկճելու համար Հոռմը: Պիւրոս լաւ կազմակերպուած բանակով մը օգնութեան հասաւ Տարենտոնի: Հոռմացիները՝ առաջին անգամ ըլլալով երբ Պիւրոսի փիղերը տեսան, սարսափի մատնուած՝ փախուստ տուին: Պիւրոս իր յաղթական ընթացքը շարունակելով, հասաւ Հոռմի մօտերը, բայց յետոյ, Բենետենի մէջ, պարտուեցաւ և վտարուեցաւ Իտալիայէն: Տարենտոն և հարաւային Իտալիա ենթարկուեցան Հոռմի, որ այսպէսով տէր դարձաւ ամբողջ Իտալիոյ:

○○○⊙○○○

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՓԻԻՆԻԿԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

ԿԱՐԳԵԴՈՆ.— Ափրիկէի հիւսիսակողմը, այժմու թունուզի տեղը, խիստ վաճառաշահ քաղաք մը կար Կարգեդոն անունով: Նախապէս փիւնիկեան պարզ զաղթավայր մըն էր, յետոյ դարձաւ ծովային զօրաւոր պետութեան մը մայրաքաղաքը: Իր իշխանութիւնը կը տարածուէր հիւսիսային Ափրիկէի, Սպանիոյ մէկ

մասին և Միջերկրականի մէկ քանի կղզիներուն վրայ: Երբ Փիւնիկեան պատերազմները սկսան, Հռոմ տէր էր ամբողջ Իտալիոյ: Նաւատորմիդ չունէր, բայց ունէր լաւ մարզուած և կարգապահ բանակ մը: Կարգեղոն զօրաւոր էր ծովու վրայ, բայց իր բանակը վարձկան զինուորներէ կը բաղկանար և իր իշխանութեան ներքեւ գտնուող ժողովուրդները դժգոհ էին իրմէ:

Փիւնիկեան Ա. ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ. — (Ք. Ա. 265—241) Երբ Կարգեղոնացիք Սիկիլիոյ վրայ յարձակեցան դրաւելու համար, Մեսինա քաղաքին բնակիչները Հռոմի օգնութեան դիմեցին: Հռոմայեցիք անմիջապէս նաւեր շինեցին և սկսան զինուոր փոխադրել դէպի Սիկիլիա և դէպի Ափրիկէ: Ռէկուլոս հիւպատոսին առաջնորդութեամբ հռոմայեցիք բանակ մը ղրկեցին Ափրիկէ: Ռէկուլոս պաշարեց Կարգեղոնը: Կարգեղոնացիք նեղը մնացած հաշտութիւն խնդրեցին, բայց Ռէկուլոսի պայմանները շատ խիստ ըլլաւով, չընդունուեցան: Կարգեղոնացիք օգնական վարձկան զինուորներ ստանալով, շարունակեցին կռիւը և Ռէկուլոսի յաղթելով դերի բռնեցին զայն: Բայց քիչ յետոյ Պալլրմոյի մօտ, ծովային պատերազմի մը մէջ, պարտուելով ուղեցին հաշտուիլ հռոմայեցիներուն հետ: Ռէկուլոս Հռոմ ղրկուեցաւ հաշտութիւն առաջարկելու, պայմանաւ որ եթէ չյաջողի նորէն վերադառնայ: Ռէկուլոս ներկայացաւ Ծերակոյտին և յորդորեց պատերազմը շարունակել: Եւ իր խոստումին հաւատարիմ, վերադարձաւ Կարգեղոն, ուր սոսկալի տանջանքներով սպաննուեցաւ:

Կռիւը վերսկսաւ Սիկիլիոյ մէջ. հռոմայեցիք Եգաթան կղզիներուն մօտ, ծովամարտի մը մէջ, փառաւոր յաղթանակ մը տարին: Կարգեղոն պարտուած ստիպուեցաւ Սիկիլիան Հռոմի թողուլ և պատերազմական խոշոր տուգանք մը վճարել:

Փիւնիկեան Բ. ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ. — (218—201) 23 տարուայ զինադուլի ընթացքին, Հռոմ և Կարգեղոն պատրաստութիւններ սկսան տեսնել նոր պատերազմի մը, որ անխուսափելի էր: Այս շրջանին Հռոմ տիրեց Սարաինիա և Քրոսիքա կղզիներուն, Իլերիոյ մէկ մասին և բազմաթիւ գաղութներ հաստատեց Փոյի հովիտին մէջ: Կարգեղոնն ալ, իր կարգին, նուաճեց իր վարձկան զինուորներուն մէկ ըմբոստութիւնը և Սպանիոյ մէջ իր տիրապետութիւնը ընդարձակեց:

Սպանիոյ մէջ մեծցաւ ու մարդուեցաւ Աճճիբալը: Իր հայրը, Ամիլկար, տաճարին առջեւ տարաւ զայն և ուխտ ընել տուաւ, որ իր կեանքի ընթացքին Հռոմի ոխերիմ թշնամին պիտի դառնայ:

Աճճիբալ

Աննիբալ, 29 տարեկանին Կարգեղոնական բանակին հրամանատար նշանակուեցաւ և վճռեց սրբել իր հայրենիքի ամօթը: Տաղանդաւոր ռազմագէտ, յանդուգն, ճարտար, կորովի և հաստատամիտ մէկն էր Աննիբալ: Իր առաջին գործն եղաւ պաշարել և գրաւել Սագոնդ քաղաքը որ Հռոմի դաշնակից էր: Հռոմայեցիք Ֆաբիոսը Կարգեղոն ղրկեցին՝ Աննիբալի դէմ բողոքելու և հատուցում պահանջելու համար: Ֆաբիոս Կարգեղոնի Ծերակոյտին ներկայանալով, իր պատմութեան ծայրը վեր վերցուց և ըսաւ. «Պատմութեան մէջ խաղաղութիւն կամ պատերազմ կը բերեմ ձեզի. ընտրեցէ՛ք: «Դո՛ւն ընտրէ՛», պատասխանեց Ծերակոյտը: «Ես պատերազմը կ'ընտրեմ» յարեց Ֆաբիոս:

Աննիբալ յանդուգն ծրագիր մը յղացաւ: Ան լաւ ծարգուած բանակի մը գլուխն անցած՝ Սպանիայէն ճամբայ ելաւ. կտրեց Պերինեան լեռները, մտաւ Գալլիա, անցաւ Ռոն գետը, խորամանկութեամբ մը յաղթեց գալլիական բանակի մը, անցաւ Ալպեան լեռներէն և մտաւ Փոյի հովիտը: Երկու հիւպատոսներ փութով հասան, որպէս զի անոր ճամբան կտրեն Ալպեան լեռներէն իջած ասեն: Դէսէն գետին մօտ յաղթեց Սկիպիոն հիպատոսին և Տրէբիա գետին եզերքն ալ՝ Սամպրոնիոս հիւպատոսին: Հետեւեալ տարին Տրաքիմէն լճին մօտ յաղթանակ մը եւս տարաւ հռոմայեցիներուն վրայ: Հռոմի հպատակ հիւսիսային Իտալիոյ ժողովուրդները միացան Աննիբալի: Վտանգին առջեւ սարսափահար՝ հռոմայեցիք ծաբիտսը իշխանապետ ընտրեցին: Բայց Կաննեսի՝ ճակատամարտին մէջ հռոմէական բանակը ջնջուեցաւ: Հարաւային Իտալիոյ ժողովուրդն ալ միացաւ Աննիբալի: Հռոմը յուսահատութեան մասնուած էր: Իր գոյութիւնը վտանգի տակ կը գտնուէր:

ՀՈՌՄՍՅԵՑԻՐ ՅԱՂԹԱԿԱՆ. — Հռոմայեցիներու հոգիի մեծութիւնն ու հայրենասիրութիւնը սակայն փրկեցին Հռոմը: Աննիբալ երբ տեսաւ որ իր բանակը յոգնած էր և հանգստանալու պէտք ունէր, փոխանակ Հռոմի վրայ յարձակելու, Կապուա քաղաքը գնաց՝ ձմեռը հոն անցնելու համար: Հռոմայեցիք առիթէն օգտուելով նոր զօրագունդեր կազմեցին: Անոնք յաջողեցան նոյնիսկ բանակ մը ղրկել Ափրիկէ Կորնելիոս Սկիպիոնի հրամանատարութեան տակ: Կարգեղոն ետ կանչեց Աննիբալը՝ քաղաքը պաշտպանելու համար:

Աննիբալ և Սկիպիոն ճակատեցան Զամայի մէջ, որ Կարգեղոնի մօտ կը գտնուէր: Կարգեղոնի վարձկան զինուորները պարտուեցան և Կարգեղոնացիք.

ստիպուեցան հաշտութիւն կնքել: Պայմանները շատ խիստ էին: Կարգեղոն ստիպուեցաւ իր նաւատորմը յանձնել Հռոմի, Սպանիայէն հրաժարիլ, պատերազմական խոշոր տուգանք մը վճարել, և ոչ մէկ պատերազմ մղել՝ առանց Հռոմի հաւանութեան:

ՓԻԻՆԿԵԱՆ Գ. ՊՍԵՐՍՉՄԸ. — (149—146) Վերջին պատերազմը մղուեցաւ Ափրիկէի մէջ, յիսուն տարի յետոյ: Այս պատերազմը վերջը դրաւ Կարգեղոնի: Կարգեղոնացիք պատերազմի բռնուած ըլլալով՝ նուաճուած Մաքիմիսա թագաւորին հետ, հռոմայեցիք օգտուեցան առիթէն, միջամտեցին և Սկիպիոն էմիլիէն Ափրիկէ ղրկեցին: Սկիպիոն պաշարեց Կարգեղոնը, որ տարի մը ամբողջ կառաւորէն դիմադրեց: Բայց ի վերջոյ դրաւուեցաւ: Հռոմայեցիք քաղաքը կործանեցին ու հրդեհեցին, և իր վերջին պաշտպանները բոցերուն ճարակ դարձան:

Այս պատերազմները, որոնք պատմութեան մէջ ծանօթ են Փիւնիկեան անունով, մօտաւորապէս 120 տարի տևեցին: Աննիբալի տաղանդին չնորհիւ քիչ մնաց որ Հռոմը կործանուէր: Բայց հռոմայեցիք չնորհիւ իրենց հայրենասիրութեան և կարգապահութեան, կրցան ազատել Հռոմը իր զարհուրելի թշնամիէն: Աշխարհի մնացեալ մասին գրաւումը դիւրին եղաւ Հռոմի համար, որ մեծ պետութիւն մը դարձած էր այլեւս:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՆՈՐ ԳՐԱԴՈՒՄՆԵՐ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ԵՒ ԱՐԵՒՄՈՒՏՔԻ ՄԷՋ

ՄԱԿԵԴՈՆԻՈՅ ԵՒ ՅՈՒՆԱՍՏԱՆԻ ՆՈՒԱՃՈՒՄԸ.— (197 Բ. Ա.) Հռոմայեցիք պատերազմ յայտարարեցին Մակեդոնիոյ Փիլիպպոս Ե. թագաւորին դէմ, որ օգնած էր Աննիբալի: Ֆլամինինոս հիւպատոսը կրցաւ իր կողմը սիրաշահիլ Նեոխան Դաւնակցութիւնը և Շանագլուխք ըստեալ զաշտին մէջ յաղթեց մակեդոնացիներուն: Մանր պայմաններով հաշտութիւն կընքուեցաւ: Այս դաշնադրութեան ուժով Յունաստան կ'ազատուէր մակեդոնական զերիշխանութենէն: Ծերակոյտը, յոյներու սիրտը շահելու համար, կորնթոսի մէջ, իսթմեան խաղերուն ատեն, հրովարտակ մը կարգաւ տուաւ, որով հանդիսաւորապէս անկախութիւն կը շնորհուէր Յունաստանի: Բայց յոյն քաղաքները իրենց նախկին ատելութեանց սկսելով տկարացան: Հռոմայեցիք քանի մը արագ յաղթանակներով Յունաստանը հռոմէական նահանգի մը վերածեցին Բ. Ա. 146 թուականին:

ՍՈՒՐԻՈՅ ՆՈՒԱՃՈՒՄԸ.— Սուրիոյ թագաւորը՝ Անտիոքոս, հիւրասիրած էր Հռոմի մահացու թշնամին՝ Աննիբալը: Ասկէ զատ ան օգնած էր մակեդոնացիներուն: Հռոմայեցիք պարտութեան մատնեցին զայն Թորմոպիլէի մօտ (Յունաստան): Անտիոքոս փախաւ Փոքր Ասիա: Սկիպիոն հիւպատոսը, իր Ափրիկեցի եղբօրը հետ, անոր ետեւէն ինկաւ և Մագնեսիայի մօտ յաղթեց անոր: Այս պարտութեան վրայ, Անտիոքոս ամբողջ Փոքր Ասիան հռոմայեցիներուն թողուց (Բ. Ա. 190):

Դար մը վերջ, 64 թուին, հռոմայեցիք օգտուելով Սուրիոյ տկարութենէն, զայն ամբողջութեամբ գրաւեցին:

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՆՈՒԱՃՈՒՄԸ.— Եգիպտոս, Պտղոմեաններու իշխանութեան ներքեւ բարգաւաճ վիճակ մը ունէր և հետզհետէ կը յառաջդիմէր: Երկիրը խաղաղ էր և պատճառ մը չունէր հռոմայեցիներուն հետ թշնամանալու: Բայց կղէոպատրա թագուհին օղնեց Անտոնիոսի, երբ այս վերջինը Օգոստոսի դէմ կը պատերազմէր: Անտոնիոս Ակիլուսի ծովամարտին մէջ յաղթուեցաւ և, իր հակառակորդին ձեռքը գերի չիջնալու համար, անձնասպան եղաւ: Կղէոպատրա նախ փորձեց Օգոստոսի սիրտը գրաւել, երբ չյաջողեցաւ, օձի մը թունաւորել տուաւ ինքզինքը և մեռաւ: Եգիպտոս, Բ. Ա. 30 թուին, ինկաւ Օգոստոսի ձեռքը և դարձաւ հռոմէական նահանգ մը:

ՊՈՆՏՈՍԻ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՈՒԱՃՈՒՄԸ.— Հռոմայեցիներուն թշնամի էր նաև Պոնտոսի Միհրդատ թագաւորը, որ Արեւելքի մէկ մասը Հռոմի դէմ հանեց: Սիլլա զրկուեցաւ Միհրդատի դէմ: Սիլլա Աթէնքը գրաւեց և Քերոնեայի մէջ յաղթեց Միհրդատի զօրավարներուն: Յետոյ անցաւ Փոքր Ասիա և ստիպեց Միհրդատը հաշտութիւն կնքելու:

Քանի մը տարի յետոյ, Միհրդատ երկու հարիւր հազարնոց բանակով մը վերսկսաւ պատերազմը: Հռոմայեցիք անոր դէմ զրկեցին Լուկուլիոս զօրավարը: Միհրդատ յաղթուեցաւ և փախաւ Հայաստան, որուն թագաւորը՝ Մեծն Տիգրան, Միհրդատի դաշնակիցն էր: Լուկուլիոս պահանջեց Տիգրանէն Միհրդատը իւրէն յանձնել, որու մերժումին վրայ, յարձակեցաւ իրեն յանձնել, որու մերժումին վրայ, յաղթեց և Տիգրանակերտը հայոց բանակին վրայ, յաղթեց և Տիգրանակերտը գրաւեց: Երկրորդ կռիւի մը մէջ Լուկուլիոս յաղթե-

ԳԼՈՒԽ Ե.

ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ՎԻՃԱԿԸ

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՆԿՈՒՄ.— Հռոմ այնուհետեւ աշխարհի իրաւարարն էր: Բայց Հռոմը երբոր հետզհետէ մեծցաւ և իր զէնքերուն շնորհիւ մեծ փառապատկանք խլեց, կորսնցուց իր նախկին պարզութիւնը, և երբ հսկայական հարստութեան տիրացաւ, ճոխութիւն, շռայլութիւն տիրեց ամենուրեք: Թէեւ ան մէկ կողմէ քաղաքակիրթ աշխարհի մայրաքաղաքը դարձաւ, ժառանգելով իր յաղթած ժողովուրդներէն մտաւորական գանձերը և իւրացնելով յունական քաղաքակրթութիւնը, բայց միւս կողմէ, Արեւելքի ժողովուրդներուն հետ յարաբերութիւն հաստատելով, անոնց բարքերը ընդունեց և ապականութեան մէջ ինկաւ:

Բարոյական այս անկման յաջորդեց նաեւ քաղաքական անկումը: Հռոմի մէջ այն ատեն միայն երկու դասակարգ կար. նոր ազնուականութիւնը որ իր մէջ կը պարունակէր բոլոր հարուստ ընտանիքները, և թշուառներու դասակարգը, որ ոչինչ ունէր և զրկանքի մէջ կ'ապրէր: Միջին դասակարգը գրեթէ ամբողջութեամբ ջնջուած էր պատերազմներու ընթացքին: Մէկ քանի կորովի հոռմայեցիներ թէեւ փորձեցին պայքարիլ բարոյական այս անկումին դէմ, բայց չյաջողեցան: Այդ մարդոց մէջ կը գտնուէին Կատոն համարակալը, Սկիպիոն եղբայրները և Գրակոսները:

Գրակոսեան եղբայրները, թշուառ դասակարգին վիճակը բարելաւելու համար, հողային օրէնք մը մշակեցին, բայց ազնուականներու հակառակութեան բա-

խեցան և ծագած խռովութիւններու ընթացքին սպաննուեցան:

ՔԱՂԱՔԱԿԻՆ ԿՈՒԻՒՆԵՐ.— Գրակոսեաններէն յետոյ Մարիոս շարունակեց անոնց գործը և դարձաւ ժողովրդական դասակարգի առաջնորդը: Ան հողեր բաժնեց ռամիկներուն և անոնցմէ, առաջին անգամ ըլլալով, զինուոր առաւ:

Այդ միջոցին իտալացիները, որոնք ծերակոյտի կողմէ չափ կը նեղուէին, ըմբոստացան և քաղաքացիութեան իրաւունք պահանջեցին: Մարիոս իր տկարութիւնը պատճառ բռնելով հրաժարեցաւ անոնց դէմ կռուելէ: Սիլլան զրկուեցաւ անոնց դէմ, որ վճռական յաղթանակներ տարաւ, բայց ծերակոյտը խոհեմօրէն վարուելով, քաղաքացիութեան իրաւունք տուաւ իտալացիներուն: Այսպէսով վերջացաւ այս պատերազմը: Սիլլան դարձաւ ազնուական դասակարգի առաջնորդը:

Ապա հակառակութիւնները սկսան Մարիոսի և Սիլլայի միջեւ ու արիւնով ներկեցին Հռոմի փոլոցները: Նախ Մարիոս տէր դառնալով Հռոմի, սպաննել տուաւ Սիլլայի կողմնակից ազնուականները: Մարիոս մեռաւ 86ին: Սիլլա գրաւելով իշխանութիւնը, վրէժխնդրութենէ կուրացած՝ խեղդել տուաւ Մարիոսի կողմնակիցները և ժողովրդական դասակարգի գլխի կողմնակիցները: Սիլլա դարձաւ իրական բռնապետ մը, փոխեց Հռոմի սահմանադրութիւնը և իշխանութիւնը յանձնեց ազնուական դասակարգին: Սիլլա մեռաւ 79ին:

Սիլլայի մահէն յետոյ խռովութիւնները շարունակուեցան Հռոմի և իտալիոյ մէջ: Պոմպէոս և Կրասոս կռուեցան ժողովրդական դասակարգի պետերուն՝ Լեպիտոսի և Սեքստիլիոսի դէմ:

Պոմպեոս Հռոմը պաշտպանելէ յետոյ Լեպիտոսի դէմ, գնաց Սերտորիոսի վրայ, որ ամբողջ Սպանիան ոտքի հանած էր: Երկար և արիւնահեղ կռիւէ մը յետոյ, ըմբոստութիւնը զսպեց և վերադարձաւ Իտալիա: Գերիները Սպարտակոսի առաջնորդութեամբ ապստամբեր էին: Պոմպեոս ջախջախեց ապստամբները և յաղթական մուտք գործեց Հռոմ: Յետոյ իշխանապետ ընտրուեցաւ և գնաց ծովահէններուն և Միհրդատի դէմ կռուելու:

Պոմպեոսի բացակայութեան Կատիլինա ծերակուտականը կը փորձէ ձեռք անցընել հիւպատոսական իշխանութիւնը, սակայն Կիկերոն մեծ հռետորը երեւան կը հանէ դաւադրութիւնը և աքսորել կուտայ զայն ու կը փրկէ հանրապետութիւնը:

○○○○●○○○

ԳԼՈՒԽ Զ.

ԱՌԱՋԻՆ ԵՌԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՌԱՋԻՆ ԵՌԱՊԵՏՆԵՐԸ (60—53). — Պոմպեոսի վերադարձին, երեք զօրավարներ, Պոմպեոս, Յուլիոս Կեսար և Կրասոս եռապետութիւն մը կազմեցին, որ տասը տարի տեւեց: Այս երեք պետերը ամբողջ Կայսրութիւնը իրենց մէջ բաժնեցին: Յուլիոս Կեսարը ստացաւ Եւրոպան, Պոմպեոսը՝ Սպանիան և Ափրիկէն, իսկ Կրասոսը՝ Արեւելքը:

Կրասոս, պարթեւներուն դէմ մղած պատերազմի ընթացքին սպաննուեցաւ, և իշխանութիւնը մնաց Կեսարի և Պոմպեոսի ձեռքը: Այս երկու պետերուն միջեւ հակառակութիւն ինկաւ, կ'աշխատէին իրարու

ձեռքէ իշխանութիւնը խլել և առանձին իշխել ամբողջ երկրին վրայ:

Յուլիոս Կեսար այդ ժամանակներուն ամենէն հանճարեղ և փառասէր անձն էր: Սիլլան անոր համար ըսած էր. «Զգուշացէ՛ք այս տղայէն. անոր մէջ բազմաթիւ Մարիոսներ կ'ապրին»: Անգամ մը ան, Աղեքսանդրի արձանին առջեւ կուլայ և կ'ըսէ. «Աղեքսանդր իմ տա՛րիքս ունեցած տտեն ամբողջ աշխարհին կը տիրէր, մինչդեռ ես տակաւին գործ մը չեմ տե-

սած»: Իր ազդեցութիւնը ունէր զօրաւոր դարձնելու համար, ան որոշեց Գալլիան գլորաւել: Գալլիացի ցեղապետներու ներքին հակառակութիւններէն օգտուելով, միջամուխ եղաւ անոնց կռիւներուն, և ութը տարուան (թ. Ա. 58—51) պատերազմներէ վերջ, տէր դարձաւ ամբողջ Գալլիոյ: Այս կռիւներուն մէջ գալլիացիներուն կողմէ նշանաւոր դարձաւ Վիրկինիքորիքսը, որ շղթայակապ Հռոմ բերուեցաւ և յետոյ գլխատուեցաւ:

Երբոր Պոմպեոս յաղթականորէն դարձաւ Արեւելքէն, քիչ յետոյ ալ Գալլիայէն կը վերադառնար Կեսար: Կեսար չուզեց իշխանութիւնը բաժնել Պոմպեոսի հետ և իր կազմ ու պատրաստ բանակովը յարձակեցաւ Պոմպեոսի վրայ, որ իր սակաւաթիւ բանակովը չկրցաւ դիմադրել և փախաւ Թեսալիա: Կեսար անոր դէմ գնաց և Փարսալայի մէջ յաղթեց Պոմպեոսին, որ Եգիպտոս փախաւ, ուր Պտոլմէոս թաղաւո-

րէն սպաննուեցաւ: Կեօար ապա դէպի Արեւելք յաղ-
թական արշաւանք մը կատարեց և Հռոմ դարձին մեծ
պատիւներով ընդունուեցաւ: Ան դարձաւ հռոմէական
պետութեան միակ տէրը, և երեք տարի, իբրեւ
բացարձակ տէր, շատ խոհեմօրէն կառավարեց երկիրը:
Անոր օրով անկարգութիւնները վերջ գտան, երկրա-
գործութիւնն ու վաճառականութիւնը ծաղկեցան:
Հռոմ քաղաքը փառաւոր չէնքերով զարդարեց: Գա-
ւառները պաշտպանեց անկուշտ և բռնակալ կառավա-
րիչներուն դէմ: Կարգի դրաւ տոմարը որ իր ա-
նունով կոչուեցաւ Յուլիական. տարուան մէկ ամիսն
ալ Յուլիս:

Անգամ մը երբ ծերակոյտին մէջ ճառ մը կը խօ-
սէր, իր հակառակորդներէն երկու հոգի, Բրուտոս և
Կասիոս, ժողովասրահէն ներս մտան և դաշոյնի հար-
ուածներով սպաննեցին զայն (Ք. Ա. 44):

ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՌԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ (44—31).— Կեօարի
մահէն յետոյ նոր եռապետութիւն մը կազմուեցաւ որ
առաջնոյն պէս տասը տարի տեւեց: Բ. եռապետու-
թեան անդամներն էին Մարկոս Անտոնիոս, Օգստիա-
նոս և Լեպիտոս, որ հարուստ ազնուական մըն էր:
Եռապետները երկիրը իրենց մէջ բաժնեցին. Անտո-
նիոս առաւ Արեւելքը, Օգտաւիանոս՝ Արեւմուտքը,
իսկ Լեպիտոս՝ Սպանիան: Քիչ յետոյ Լեպիտոս պաշ-
տօնազուրկ կ'ըլլայ: Օգտաւիանոս հանձարեղ և ճար-
պիկ գործունէութեամբ հետզհետէ կը զօրանայ Հռոմի
մէջ. իսկ Անտոնիոս կ'ամուսնանայ Եգիպտոսի Կլէո-
պատրա թագուհիին հետ և ինքզինքը կուտայ զեղ-
թակղին Անտոնիոսի ընթացքէն և ծերակոյտը պաշ-
տօնանկ կ'ընէ զայն: Օգտաւիանոս, որ կ'ուզէր ամբողջ
Հռոմի միակ տէրը դառնալ, իր հակառակորդին թե-

րութիւններէն օգտուելով՝ պատերազմ յայտարարեց
անոր դէմ: Ճակատամարտը տեղի ունեցաւ ծովու
վրայ, Ակիումի մէջ: Անտոնիոս կը պարտուի և իր
հակառակորդին ձեռքը դերի չիյնալու համար տնձ-
նասպան կ'ըլլայ: Կլէոպատրա թագուհին կը փորձէ
սիրաշահիլ յաղթական զօրավարը, բայց մերժուելով՝
ինքն ալ անձնասպան կ'ըլլայ: Օգտաւիանոս Եգիպ-
տոսը գրաւելէ յետոյ (30 Ք. Ա.) Հռոմ կը վերադառ-
նայ և Կեսարի պէս, կը դառնայ երկրին բացարձակ
տէրը:

○○○○○

Գ Լ Ո Ւ Խ Է.

ՀՌՈՍՏԱԿԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹԻՒՆ

ՕԳՈՍՏՈՍ ԵՒ ԻՐ ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԸ.— Հռոմայեցիք
ճանճրացած էին ներքին կռիւներէն և խաղաղութեան
կը բաղձային: Ակտիումի պատերազմէն յետոյ, ժողո-
վուրդը երկրին միակ տէրը ճանչցաւ Օգտիաւիանոսը,

որ Կայսր հռչակուեցաւ Օգոստոս
անունով: Օգոստոս մեծ և իմաս-
տուն վարիչ մը եղաւ: Իր օրով
հռոմէական երկիրները բարգա-
ւաճ վիճակ մը ստացան: Օգոս-
տոս բարբարոսներու արշաւանք-
ներուն դիմագրաւելու համար,
կայսրութեան սահմանազուխ-
ներուն վրայ բանակատեղիներ
Օգոստոս Կայսրը և մնայուն զօրագունդեր հաս-
տատեց: Վերջ տուաւ գաւառներուն մէջ տիրող անի-

րաւութեանց, Կայսրութեան բոլոր մասերը իրարու միացուց ճամբաներով: Իր Կայսրութիւնը մեծութեան ու փառքի շրջան մը եղաւ:

Օգոստոսի յաջորդեց Տիբերիոս, որ սկզբնական շրջանին հետեւեցաւ իր նախորդի օրինակին, բայց վերջին տարիներուն անպատիւ կեանք մը տպրեցաւ: Ան շրջապատուեցաւ շողոքորթներով և կառավարեց լրտեսներով: Տիբերիոսի յաջորդեց Կալիկուլա, որու իշխանութիւնը յիմարութիւններու և ոճիրներու շարք մը եղաւ: Կլոսիոս եղաւ թուլասիրտ և տկարամիտ կայսր մը, և իր կառավարութեան ղեկը թողուց շահասէր և անպատիւ մարդոց: Բռնակալ հրէշ մը եղաւ Ներոն կայսրը, որ իր մայրը սպաննեց, Հռոմի մէկ մասը այրել տուաւ զուարճանալու համար, հալածանքի մասնեց քրիստոնեաները և կրկէսներուն մէջ զուարճացաւ՝ անոնց վայրի կենդանիներէն բզըկ-տուիլը տեսնելով: Ի վերջոյ իր գերիին ձեռքով սպաննուեցաւ:

ՕԳՈՍՏՈՍԻ ԴԱՐԸ.— Օգոստոս 44 տարի տիրեց: Այս շրջանը իր անունով կոչուած է Օգոստոսի դար: Այս շրջանին խաղաղութիւն տիրեց հռոմէական երկիրներուն մէջ: Նոր ճամբաներ շինուեցան, ճահիճները չորցուեցան և ընդարձակ հողեր սկսան մշակուիլ: Արուեստները զարգացան, քաղաքները զարդարուեցան հրաշալի և հոյակապ պալատներով: Տաճարներ, թատրոններ, հասարակաց բաղնիքներ, դատարաններ, յաղթական կամարներ և կոթողներ, կամուրջներ, ջրմուղներ շինուեցան ամենուրեք: Հռչակաւոր էր Պանթէոնը, ամենադից մեհեանը, որ շինուած էր ղեղին մարմարիոնէ, գմբէթաւոր և սիւնաղարդ: Նոյնպէս նշանաւոր էր Կոլոսիոն, մեծ ամփիթատրոնը, որ կը ծառայէր կրկէսներու և բազմամրոխ հանդէսներու:

Այս դարուն ծաղկեցան նաեւ գրականութիւնն ու արուեստները: Այս դարուն ապրեցան Վիրգիլիոս և Որասիոս մեծ բանաստեղծները: Եւ վերջապէս այս դարուն էր որ ծնաւ Յիսուս-Քրիստոսը, որու աշակերտներէն Պետրոս առաքեալը Հռոմ գնաց քրիստոնէութիւն քարոզելու և հոն նահատակուեցաւ:

ՀՌՈՄԷԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.—

Քրիստոնէական դարուն սկիզբը, հռոմէական կայսրութիւնը անսահման տարածութիւն մը ունէր: Միջերկրականի շուրջը գտնուող բոլոր երկիրները, Եգիպտոս, հիւսիսային Ափրիկէ, Սուրիա, Փոքր-Ասիա, Յունաստան, Իտալիա, Գալլիա և Սպանիա անոր իշխանութեան ենթարկուած էին:

Հիւսիսային սահմանն էր Հռենոս և Դանսւբ գետերը, որոնք իրենց լայնութեան պատճառաւ դիւրին կը պաշտպանուէին: Իսկ Արեւելքէն կը տարածուէր մինչեւ Եփրատ ու Տիգրիս գետերը:

Այս սահմաններուն հասնելէ յետոյ, Հռոմի կայսրերը որոշեցին ուրիշ նոր գրաւումներ չկատարել: Դժուար էր արդարեւ այսքան ընդարձակ կայսրութիւն մը կառավարելը: Սահմաններն ամրացուցին և ժողովուրդի կազմակերպութեամբը զբաղեցան:

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԻՒՆ

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԴԱՐ.— Քրիստոսի ծնունդը, որ պատմութեան ամենամեծ եղելութիւնը կը համարուի, սկիզբը կը կազմէ նոր դարաշրջանի մը: Հին աշխարհը շատ սխալ գաղափարներ ունէր Աստուծոյ և անոր մատուցուելիք պաշտամունքի մասին: Հին յոյներն

րաւութեանց, Կայսրութեան բոլոր մասերը իրարու միացուց ճամբաներով: Իր Կայսրութիւնը մեծութեան ու փառքի շրջան մը եղաւ:

Օգոստոսի յաջորդեց Տիբերիոս, որ սկզբնական շրջանին հետեւեցաւ իր նախորդի օրինակին, բայց վերջին տարիներուն անպատիւ կեանք մը տարեցաւ: Ան շրջապատուեցաւ շողոքորթներով և կառավարեց լրտեսներով: Տիբերիոսի յաջորդեց Կալիկլա, որու իշխանութիւնը յիմարութիւններու և ոճիրներու շարք մը եղաւ: Կլոսիոս եղաւ թուլասիրտ և տկարամիտ կայսր մը, և իր կառավարութեան ղեկը թողուց շահաւէր և անպատիւ մարդոց: Բռնակալ հրէշ մը եղաւ Ներոն կայսրը, որ իր մայրը սպաննեց, Հռոմի մէկ մասը այրել տուաւ զուարճանալու համար, հալածանքի մասնեց քրիստոնեաները և կրկէսներուն մէջ զուարճացաւ՝ անոնց վայրի կենդանիներէն բղբկտուելը տեսնելով: Ի վերջոյ իր գերիին ձեռքով սպաննուեցաւ:

ՕԳՈՍՏՈՍԻ ԴԱՐԸ.— Օգոստոս 44 տարի տիրեց: Այս շրջանը իր անունով կոչուած է Օգոստոսի դար: Այս շրջանին խաղաղութիւն տիրեց հռոմէական երկիրներուն մէջ: Նոր ճամբաներ շինուեցան, ճահիճները չորցուեցան և ընդարձակ հողեր սկսան մշակուիլ: Արուեստները զարգացան, քաղաքները զարդարուեցան հրաշալի և հոյակապ պալատներով: Տաճարներ, թատրոններ, հասարակաց բաղնիքներ, դատարաններ, յաղթական կամարներ և կոթողներ, կամուրջներ, ջրմուղներ շինուեցան ամենուրեք: Հռչակաւոր էր Պանթէոնը, ամենադից մեհնարը, որ շինուած էր դեղին մարմարիոնէ, գմբէթաւոր և սիւնազարդ: Նոյնպէս նշանաւոր էր Կոլոսիոն, մեծ ամփիթատրոնը, որ կը ծառայէր կրկէսներու և բազմամբոյս հանդէսներու:

Այս դարուն ծաղկեցան նաեւ գրականութիւնն ու արուեստները: Այս դարուն ապրեցան Վիրգիլիոս և Ուասիոս մեծ բանաստեղծները: Եւ վերջապէս այս դարուն էր որ ծնաւ Յիսուս-Քրիստոսը, որու աշակերտներէն Պետրոս առաքեալը Հռոմ գնաց քրիստոնէութիւն քարոզելու և հոն նահատակուեցաւ:

ՀՌՈՄԷԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԱԾՈՒԹԻՒՆԸ.—

Քրիստոնէական դարուն սկիզբը, հռոմէական կայսրութիւնը անսահման տարածութիւն մը ունէր: Միջերկրականի շուրջը գտնուող բոլոր երկիրները, Եգիպտոս, հիւսիսային Ափրիկէ, Սուրիա, Փոքր-Ասիա, Յունաստան, Իտալիա, Գալլիա և Սպանիա աւոր իշխանութեան ենթարկուած էին:

Հիւսիսային սահմանն էր Հռենոս և Դանաւ գետերը, որոնք իրենց լայնութեան պատճառաւ դիւրին կը պաշտպանուէին: Իսկ Արեւելքէն կը տարածուէր մինչեւ Եփրատ ու Տիգրիս գետերը:

Այս սահմաններուն հասնելէ յետոյ, Հռոմի կայսրերը որոշեցին ուրիշ նոր գրաւումներ չկատարել: Դժուար էր արդարեւ այսքան ընդարձակ կայսրութիւն մը կառավարելը: Սահմաններն ամրացուցին և ժողովուրդի կազմակերպութեամբը զբաղեցան:

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԻՒՆ

ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԴԱՐ.— Քրիստոսի ծնունդը, որ պատմութեան ամենամեծ եղելութիւնը կը համարուի, սկիզբը կը կազմէ նոր դարաշրջանի մը: Հին աշխարհը շատ սխալ գաղափարներ ունէր Աստուծոյ և անոր մատուցուելիք պաշտամունքի մասին: Հին յոյներն

աւ հռոմայեցիները կը հաւատային, թէ աշխարհը կը կառավարուի շատ մը աստուածներով, որոնք մարդու կամ կնոջ մարմինն ունէին: Աստուածները ներկայացնելու համար կուռքեր կը շինէին, այսինքն փայտէ կամ մարմարիոնէ արձաններ: Կը կարծէին թէ անոնք բարկացոտ և պահանջկոտ են և կը բարկանան եթէ իրենց մօտին չմտածէին: Մարդիկ այդ աստուածներուն համար տաճարներ կը շինէին, զարդադէմներ կը նուիրէին, կենդանիներ կը զոհաբերէին, և, ի պատիւ անոնց, թատրոններուն մէջ խաղեր կը ներկայացնէին: Բայց չէին կարծեր թէ աստուածներուն հաճելի թուելու համար, պէտք էր բարի և զթափառ ըլլալ:

Քրիստոնէութիւնը եկաւ մարդկութիւնը ուղիղ ձաճբէն առաջնորդելու:

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԿԵԱՆՔԸ.— Քրիստոնէութեան հիմնադիրը եղաւ Յիսուս-Քրիստոսը: Ան ծնաւ Բէթլէհէմ, մատերին մէջ գոմի մը, ուր ապաստանած էր իր ծնողքը, Յովսէփ և Մարիամ: Քրիստոս մինչեւ 30 տարեկան գործաւորի մը կեանքը ապրեցաւ:

Անկէ յետոյ սկսաւ իր քարոզութեանց: Ան կը օտրվեցնէր թէ միակ Աստուած մը կայ, որ երկինք կը ընակի, և որուն հաճելի թուելու համար, հարկ չկար կենդանիներ զոհելու, փառաւոր արարողութիւններ կատարելու: Ամէն բանէ առաջ պէտք էր սիրել Աստուածը, պէտք էր սիրել միւս մարդերն ալ, և բարիք ընել: Բոլոր մարդիկ եղբայրներ են, որովհետեւ ամէնքն ալ Աստուծոյ որդիներն են. աղքատ, հարուստ, գերի կամ թաղաւոր, բոլորն ալ հաւասար են: Ան հաւասարութիւն և եղբայրութիւն կը քարոզէր:

Քրիստոս իր Աստուծոյ որդի ըլլալը ցոյց տալու համար, կարգ մը հրաշքներ գործեց: Հրեայ մեծա-

մեծները, սակայն, չուզեցին հաւատալ անոր խօսքին, չընդունեցին թէ ան սպասուած Մեսիան էր և զայն հռոմայեցիներուն մատնեցին և խաչել տուին:

Իր յարութիւնը զօրացուց իր աշակերտներուն հաւատքը, և անոնք գացին բոլոր ազգերուն մէջ քարոզելու իրենց վարդապետին խօսքերը: Աշակերտները կոչուեցան Առաքեալներ, որ կը նշանակէ ղրկուած:

ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ.— Առաքեալները գացին ամէն կողմ, մասնաւորաբար Փոքր Ասիա, Հայաստան, Յունաստան, և սկսան քարոզել: Անոնք շատ մը եկեղեցիներ հիմնեցին, եպիսկոպոսներ ձեռնադրեցին, որոնք, իրենց կարգին, կուսալստները քրիստոնեայ մկրտեցին: Այսպիսով ամենուրեք քրիստոնէական եկեղեցիներ հաստատուեցան:

Հին դարերուն բազմաթիւ թշուառ մարդեր կային, խեղճ գերիներ, որոնք ենթակայ էին ամէն կարգի հալածանքներու՝ իրենց տէրերուն կողմէ: Այս խեղճ գերիները սիրով ընդունեցին նոր կրօնքը՝ որ մահէն ետքը, երկնից «բայութիւն կը խոստանար իրենց, եթէ հաւատային Քրիստոսի և բարի ու պարկեշտ կեանք մը ունենային:

ՀԱՆՔԱՆԵՐՆԵՐ.— Քրիստոնեաները կը մերժէին կայսրութեան աստուածները պաշտել, այդ պատճառաւ շատ մը հալածանքներու ենթարկուեցան: Հռոմայեցի կայսրերը կը հրամայէին յաճախ կոտորել, չարչարել քրիստոնեաները: Երեք դար շարունակ արիւնալի հալածանքներ մղուեցան քրիստոնեաներու դէմ: Հազարաւորներ նահատակուեցան իրենց հաւատքին վրայ հաստատ մնալուն համար: Ներոն, Դիոկղետիանոս և ուրիշ կայսրեր անգութ հալածիչներ եղան:

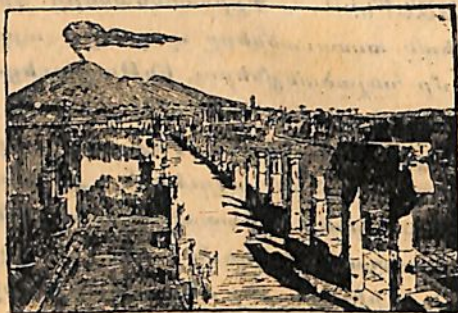
ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԵԱՆ ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ.— Հոկառակ այնքան խիստ հալածանքներուն, քրիստոնեաներու

Թիւը հետզհետէ կը շատնար: Երեք հարիւր տարուան ընթացքին գրեթէ բոլոր քաղաքներու բնակիչները քրիստոնեայ դարձան: Կոստանդիանոս կայսրը 311 թիւին քրիստոնէութիւնը ընդունեց և սկսաւ պաշտպանել քրիստոնեաները: Իսկ 313ին, Միլանի մէջ հրովարտակ մը հրատարակեց, որով բացարձակ ազատութիւն կը տրուէր քրիստոնեաներուն՝ իրենց պաշտամունքը կատարելու:

Գ Լ Ո Ւ Խ Թ.

ՖԼԱԿԻՈՍԵԱՆ ԵՒ ԱՆՏՈՆԻՆԵԱՆ ԿԱՅՍՐԵՐ

ՎԵՍՊԱՍԻԱՆՈՍ.— (69—79 Ք. Յ.) Ներոնի մահէն տարի մը վերջ, Սուրիա գտնուող լէգէոնները Ֆլաւիոս Վեսպասիանոսը կայսր հռչակեցին: Ասոր օրով Գալլիացիները փորձեցին իրենց անկախութեանը տիրանալ, բայց ձախողեցան: Հրեաներն ալ փորձեցին ապստամբիլ, բայց կայսեր օրդին Տիտոս, պաշարեց Երուսաղէմը և ջարդեց զանոնք:

Պոմպեայի աւերակները

ՏԻՏՈՍ.— Վեսպասիանոսի յաջորդեց իր օրդին Տիտոս, որ իր իմաստուն կառավարութեան և անուշ բնաւորութեան համար՝ Մարդկային ազգի երջանկութիւն մականունը ստացաւ: «Օրս կորսնցուցի» կ'ըսէր, երբ օրը առանց բարիք մը ընելու անցնէր: Իր ժամանակի ամենէն նշանաւոր դէպքն է Պոմպեայի և Երկուլանոնի կործանումը: Վեսպասի հրարութեւնը բռնկելով իր լաւաներուն տակ ծածկեց զանոնք:

Հազիւ 27 ամիս տիրեց այս բարի կայսրը:

ԱՆՏՈՆԻՆԵԱՆՔ.— Տիտոսի եղբայր Դոմիտիանոսէն յետոյ, որ չար ու անգութ կայսր մը եղաւ, ծերակոյտը Ներվա անուն ծերունի մը կայսր ընտրեց: Այս կայսեր հետ կ'սկսի Անտոնինեանց դարը, որ մեծ փայլ ու բարօրութիւն ունեցաւ նոյն ցեղին չորս կայսրերուն շնորհիւ:

ՏՐԱՅԻԱՆՈՍ.— (98—117) Տէրութեան ամենէն ընտիր զօրավարն ու քաղաքացին էր Տրայիանոս, որ առանց ընդդիմութեան կայսերական գահը բարձրացաւ: Հետիոտն մտաւ Հռոմ: Ծերակոյտի իշխանութիւնը վերահաստատեց, ուղեց որ արդարութիւնը ամէն տեղ տիրէ. հրամայեց չդատել դատաստանի ներկայ չգտնուող մէկը: «Աւելի լաւ է անպատիժ թողուլ յանցաւոր մը քան թէ անմեղ մը դատապարտել» կ'ըսէր:

Տրայիանոս յաղթեց դակիացիներուն և շատ գաղթականներ փոխադրեց հոն, որ մինչեւ այսօր Ռուսիան կը կոչուի: Կռուեցաւ նաեւ պարթեւներուն դէմ: Իր օրով շատ մը ճամբաներ և նաւահանգիստներ շինուեցան:

ԱՏՐԻԱՆՈՍ.— (117—138) Իմաստուն, խոհեմ և շինարար կայսր մը եղաւ: Բարեկարգեց բանակը և կարգապահութիւնը զօրացուց: Շարունակ տէրութեան

գաւառները կը պտտէր և ամէն տեղ նոր նոր շէնքեր ու յիշատակարաններ կը կանգնէր: Շինած է Ադրիանապոլիս քաղաքը (Էսփրնէ):

ԱՆՏՈՆԻՆՈՍ (138—161). — Մեծանձն ու առաքինի իշխան մը եղաւ ու Մարդկային ազգի հայր կոչուեցաւ: Իր օրով ոչ մէկ դէպք պատահեցաւ: Գերիներու վիճակը բարելաւեց: Իր անունով վերջին հինգ կայսրերու շրջանը կոչուեցաւ Անտոնինեանց Դար:

Մարկոս Աւելիոսի
յաղթական դարձը

Շրջան մը կ'սկսի: Ամբողջ երրորդ դարը զինուորական բազմաթիւ ըմբոստութիւններ կը ծագին: Զինուորները գահընկէց կ'ընէին կայսր մը և անոր տեղ ուրիշ մը գահը կը բարձրացնէին: Երբեմն մէկ քանի կայսրեր միանգամայն գահ բարձրացան: Այս կայսրերը իշխանութեան գլուխ կ'անցնէին քաղաքային պատերազմներէ վերջ, որոնք կայսրութիւնը արիւնով ողողեցին: Շատերը անոնցմէ բնական մահով չմեռան:

ՄԱՐԿՈՍ ԱՒՐԵԼԻՈՍ (161—180). — Մեծ անուն մը ձգած է իր բարոյախօսական գրութիւններովը: Փիլիսոփայ մականունը խտացաւ: Թէեւ խաղաղասէր, բայց ստիպուեցաւ քանի մը անգամ կռուիլ բարբարոսներուն դէմ: Իր մահով վերջացաւ Անտոնինեանց ցեղը:

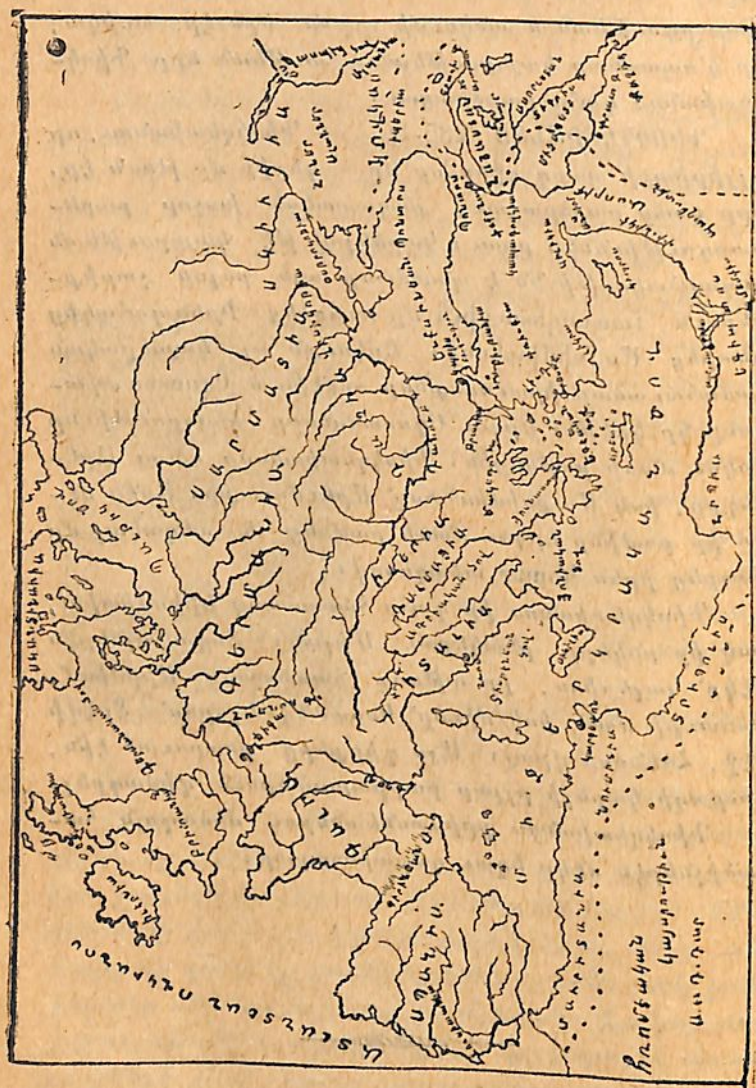
ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԱՆԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ. — Երկու դար տեւող խաղաղ իշխանութենէ մը յետոյ, խռովայոյզ

Անկարգութեան և անկուծի շրջան մըն էր ասիկա, որ կ'սպառնար կայսրութեան գոյութեան երբ Դիոկղետիանոս գահը բարձրացաւ:

ԴԻՈԿԼԵՏԻԱՆՈՍ (285—305). — Դիոկղետիանոս, որ իլլիրիացի պարզ զինուոր մը և գերիի մը թոյն էր, երբ գահը բարձրացաւ, քաղաքական խոշոր բարեկարգութիւններ ըրաւ: Կարծելով թէ կայսրութեան ընդարձակութիւնն է պատճառը այս բոլոր չարիքներուն, քաղաքներէն մը ստեղծեց: Իրեն գահակից ընտրեց Մաքսիմիանոսը: Երկուքն ալ կայսերական համահաւասար իրաւունքներ ունէին և Օգոստոս տիտղոսը կը կրէին: Երկու Օգոստոսները կայսրութիւնը երկու մասի բաժնեցին: Դիոկղետիանոսը առաւ Արեւելքը, իսկ Մաքսիմիանոսը՝ Արեւմուտքը: Ամէն մէկը իր բաժինը երկու մասի բաժնեց և տեղակալ մը ընտրեց իրեն Կեսար տիտղոսով:

Դիոկղետիանոս իր գահը հաստատեց Նիկոմիտիա, իսկ իր ընկերը ընակեցաւ Միլան: Տեղակալներէն մէկը՝ Կալերիոս, իր աթոռը հաստատեց Սիրմիոմ, Դանուբի մօտ, իսկ միւսը՝ Կոստանդ Կլոբոս՝ Տրէվի մէջ, Հռենոսի վրայ: Այս զիրքերը ընտրուած էին, որպէսզի կարելի ըլլար բարբարոսներուն դիմադրել:

Դիոկղետիանոս քրիստոնեաներու մեծազոյն հալածիչներէն մէկը եղաւ զժբախտաբար:

Հովտակա կայսրություն (Ա. և Ն. Դ. դար)

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ՀՈՒՍՏԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆԸ Դ. ԴԱՐՈՒՆ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՍ.— Դիոկղետիանոսի հաստատած քառապետությունը հաղիւ քանի մը տարի տեւեց: Իր մահովը քաղաքային կռիւները վերսկսան և վերջացան Կոստանդիանոսի յաղթանակովը:

Այս մեծ կայսրը ծնած էր Նիշ: Իր կրթութիւնը ստացաւ Նիկիոմիտիոյ մէջ և յետոյ գնաց իր հօրը միանալ, որ Արեւմտաքի բանակներուն կը հրամայէր:

Հօրը մահէն յետոյ, իր զինուորներուն կողմէ կայսր հռչակուեցաւ: Յաղթեց Մաքսենտիոսի որ Հռոմի կը տիրէր, և քանի մը տարի վերջ՝ Լիկինիոսի, որ Արեւելքի վրայ կ'իշխէր:

ՊՈԼՍՈՅ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ.— Կոստանդիանոս կայսրը 329ին նոր քաղաք մը հիմնեց հին Բիւզանդիոնի տեղ, որ իր անունով կոչուեցաւ Կ. Պոլիս և դարձաւ արեւելեան կայսրութեան մայրաքաղաքը:

Կոստանդիանոս ոչ միայն վերջ տուաւ քրիստոնեաներու դէմ եղած հալածանքներուն, այլ և քրիստոնէութիւնը պետական կրօն ընդունեց: Չորրորդ դարու ամենէն նշանաւոր դէպքը եղաւ ասիկա:

Կոստանդիանոս մեռաւ 337ին, 26 տարի իշխելէ յետոյ: Պատմութիւնը Մեծ տիտղոսը տուած է անոր:

ԱՐԻՈՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ.— Ազնւոյններու սարկաւազներէն մին՝ Արիոս, կրօնական վէճ մը ստեղծեց, ժխտելով Յիսուսի աստուածութիւնը: Բաղմաթիւ հետեւորդներ ունեցաւ:

Չարիքը խափանելու համար, Կոստանդիանոս կայսրը Նիկիոյ մէջ ժողով մը գումարեց, որուն մաս-

նակցեցան քրիստոնեայ ազգերու բոլոր հայրապետները: Ժողովին մէջ Արիոսը դատապարտուելով՝ աքսորուեցաւ, և խմբագրուեցաւ Հաւատոյ Հանգանակը:

ԳԻՒՏ ԽԱՉ.— Կոստանդիանոսի մայրը, Հեղինէ բարեպաշտ կայսրուհին, երուսաղէմ գնաց Քրիստոսի չարչարանքներուն հետքերը գտնելու համար: Գողգոթա լեռան վրայ պեղուեցին կատարել տուաւ և յաջողեցաւ գտնել խաչը, որու վրայ խաչուած էր Քրիստոս, և գամբը: Երուսաղէմն ու բոլոր եկեղեցիները ուրախացան այս գիւտին վրայ:

ՅՈՒԼԻԱՆՈՍ ՈՒՐԱՅՈՂ.— Կոստանդիանոսի որդիներէն յետոյ, որոնք երիտասարդ հասակի մէջ մեռան, իրենց զարմիկը՝ Յուլիանոս, կայսր եղաւ: Յուլիանոս ուրացող կոչուեցաւ, որովհետեւ քրիստոնէութիւնը ուրացաւ և փորձեց վերահաստատել կռապաշտութիւնը:

Յուլիանոս իր նպատակին չկրցաւ հասնիլ և պարսիկներուն դէմ մղած պատերազմի մը ընթացքին սպաննուեցաւ:

ՄԵԾՆ ԹԷՈԴՈՍ (378—395).— Թէոդոս վերջին կայսրը եղաւ, որ իր իշխանութեան տակ միացուց հռոմէական ամբողջ կայսրութիւնը: Խելացիութեամբ կառավարեց երկիրը և քաջաբար կռուեցաւ բարբարոսներուն դէմ, որոնք հիւսիսային և արեւելեան սահմաններուն կ'սպառնային:

Թէոդոսի մահէն յետոյ կայսրութիւնը վերջնապէս երկու մասի բաժնուեցաւ: Արեւմուտքի վրայ տիրեց իր որդիներէն Ոնորիոս, իսկ Արեւելքի վրայ՝ Արկատիոս:

ԱՐԵԻՄՏԵԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ (476 Ք. Յ.).— Այս բաժանումէն յետոյ Արեւմուտքի կայսրութիւնը հազիւ հարիւր տարի տևեց: Մեծն Թէո-

դոսի յաջորդ արեւմտեան կայսրերը ապիկար և տկար կառավարիչներ էին: Բարբարոսները ազատօրէն կը թափառէին երկրին մէկ ծայրէն միւսը, և կայսրութեան ծառայութեան մէջ գտնուող գերմանացիները հաճոյք կը համարէին կայսրերը վար առնել և նորերը գահը բարձրացնել:

476ին գերման վարձկան զինուորները պահանջեցին որ Իտալիոյ մէկ երրորդ մասը իրենց տրուի: Երբ այս պահանջը մերժուեցաւ, իրենց պետը՝ Ողաակը՝ Հռոմի վերջին կայսրը՝ Հռոմուլոս Օգոստուլոս՝ (վեց տարեկան տղայ մը) գահէն վար առաւ, տքսորեց Նաբոլի և ինք եղաւ Իտալիոյ թագաւոր: Այսպիսով վերջացաւ Արեւմտեան կայսրութիւնը (476):

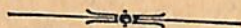

Պորումի աւերակները

Գ. ՄԱՍ

•••••

ՄԻՋԻՆ ԴԱՐ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԲԱՐԲԱՐՈՍՆԵՐՈՒ ԱՐՇԱԿԱՆՔՆԵՐԸ

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹԻՒՆԸ Ե. ԴԱՐՈՒՆ.— Ե. դարուն Արեւմտեան կայսրութիւնը չափազանց տկարացած էր: Ամէն կողմէ բարբարոսները սահմանագրւելոյնէն ներս մտան, գրաւեցին քայքայուած կայսրութեան երկիրները և ճամբու ընթացքին աւերու քանդ ըրին ամէն ինչ:

Մինչև Ե. դար, Հռոմի կայսրերը յաջողած էին կասեցնել զանոնք Հռենոսի և Դանուբի ավազաններուն վրայ, ուր անոնց մշակելի հողեր տուած էին: Բայց Ե. դարուն սկիզբը, երբ կայսրութիւնը տկարացաւ, բարբարոսները ամէն կողմէ խուժեցին կայսրութեան նահանգները: Այս արշաւանքներուն ամենէն կարեւորները Վիսիգոթներու, Վանալներու և Հոներու արշաւանքներն եղան:

ՎԻՍԻԳՈԹՆԵՐԸ.— Վիսիգոթները Ալաբիկի առաջնորդութեամբ անցան Դանուբ գետը, մտան Թրակիա և անկէ ալ Յունաստան, աւարի մատնեցին Ատտիկէն ու Պելոպոնէսը: Անոնց ղէմ կռուեցաւ Ստիլիկոն, որ բարբարոս մըն էր և Ռոմիոս կայսեր բանակին մէջ կը ծառայէր իբրեւ զօրավար, և յաջողե-

ցաւ կասեցնել վիսիգոթներու յառաջխաղացքը: Բայց Ստիլիկոնի մահէն յետոյ, Ալաբիկ երկրորդ անգամ արշաւեց կայսրութեան վրայ, հասաւ մինչև Հռոմ, գրաւեց և աւարի տուաւ (410) խնայելով միմիայն եկեղեցիներուն: Յետոյ վիսիգոթները անցան Գալլիա և անկէ ալ Սպանիա, ուր թագաւորութիւն մը հիմնեցին:

ՎԱՆՏԱՆՆԵՐԸ.— Ուրիշ բարբարոս ժողովուրդ մը, վանաւորները, անցան Հռենոս գետը, աւերեցին Գալլիան և հիւսիսային Իտալիան և մտան Սպանիա, և ի վերջոյ հաստատուեցան Ափրիկէ: Քանի մը տարի վերջ, իրենց պետին՝ Գեմստրիկի առաջնորդութեամբ, Ափրիկէէն անցան հարաւային Իտալիա, գրաւեցին Հռոմը և աւարի տուին:

Վանաւորները բարբարոս ցեղերուն մէջ ամենէն կատաղիներն էին: Միջերկրականի եզերքը բնակող ժողովուրդներուն ահ ու սարսափ պատճառեցին իրենց յանկարծական յարձակումներովը, աւարաւորութեամբն ու անգթութիւններովը:

ՀՈՆԵՐԸ.— Հոները, թուով 600,000 հոգի, առաջնորդութեամբ Ասիլայի, որ ինքզինքը Ասուծոյ պաշտօնաւ կ'անուանէր, անցան Հռենոսը և մտան Գալլիա: Հռոմայեցիներն ու գերմանացիները միանալով՝ Շալոնի (Մարնի վրայ) պատերազմին մէջ յաղթեցին Ատտիլայի: Այս պարտութենէն յետոյ Ատտիլա մտաւ Իտալիա: Հռոմի Լեոն պապը պատգամաւորութեան մը գլուխն անցած դիմաւորեց զայն և ինդրեց որ Հռոմի վրայ քալելէ ետ կենայ: Ատտիլա վերադարձաւ Հունգարիա, ուր քիչ ետքը մեռաւ:

Հոները այլեւս նեղութիւն չպատճառեցին Եւրոպայի: Անոնց արշաւանքին հետեւանքով հիւսիսային Իտալիոյ սարսափահար ժողովուրդները փախուստ տը-

ւին և Ադրիականի եզերքը հիմնեցին Վենետիկ գեղեցիկ քաղաքը:

ԲԱՐՔԱՐՈՍ ԹԱԳԱՒԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. — Բարբարոսներու այս արշաւանքներուն հետեւանքով՝ հռոմէական կայսրութիւնը ջնջուեցաւ և կազմուեցան կարգ մը թագաւորութիւններ: Այդ թագաւորութիւններէն շատերը ծնունդ տուին արդէ ազգերուն և պետութեանց:

Ափրիկէի մէջ, վանաւորները թագաւորութիւն մը հաստատեցին, իրենց մայրաքաղաք դարձնելով Կարգեղանը:

Սպանիոյ մէջ հիմնուեցաւ վիսիգոթներու թագաւորութիւնը որ երկու դար տեւեց:

Իտալիոյ մէջ հաստատուեցան Ոստրոգոթները, որոնց Թեոդորիկ խելացի և կորովի թագաւորը Մեծ մակդիրին արժանացաւ: Ան փորձեց քաղաքակրթել իր ժողովուրդը, վերահաստատեց հռոմէական հաստատութեանց մէկ մասը և իմաստուն իշխանութիւն մը ունեցաւ: Բայց ի՞նչ գործը տեւական չեղաւ, որովհետեւ Արեւելքի կայսրը, Յուստինիանոս, քիչ յետոյ գրաւեց ամբողջ Իտալիան:

Գալլիոյ մէջ, Ֆրանկները հաստատուեցան հիւսիսային կողմը, պուրկոնները՝ արեւելեան կողմը, որ մինչեւ հիմա Պուրկոնիա անունը կը կրէ, իսկ վիսիգոթները՝ հարաւակողմը: Ֆրանքներու թագաւորը, Կլովիս, վիսիգոթները վտարեց Գալլիայէն, իսկ իր որդիներն ալ պուրկոններու թագաւորութիւնը նուաճեցին:

Անգղիոյ մէջ, երբ հռոմէական զօրագունքները քաշուեցան, անգլո-սաքսոն ցեղերը եկան հաստատուեցան և եօթը թագաւորութիւններ հիմնեցին: Այս թագաւորութիւնները 800 թուին միացան և կազմեցին մէկ թագաւորութիւն:

ԱՐՇԱՒԱՆՔՆԵՐՈՒՆ ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐԸ. — Բարբարոս ցեղերու այս արշաւանքները մեծ հետեւանքներ ունեցան: Արեւմտեան կայսրութիւնը աւերակոյտի մը վերածուեցաւ. գիւղեր, քաղաքներ կործանեցան, յիշատակարաններ ջնջուեցան և ամենուրեք անիշխանութիւն տիրեց: Մեծ հարուած մը տրուեցաւ մարդկային յառաջդիմութեան և քաղաքակրթութեան. շարքերը, գրադարանները, գեղարուեստական արտադրութիւնները ոչնչացան և ոչ ոք կար զանոնք վերահաստատող: Այնպէս որ արեւմտեան աշխարհը ինկաւ կրկին ա՛յն վիճակին մէջ, ուր կը գտնուէր հռոմէական տիրապետութենէն առաջ:

Բայց այս կորուստը ժամանակաւոր էր, բարբարոսները բոլորովին չոչնչացուցին իրենց գտածը, այլ հռոմէական կայսրութեան աւերակները գործածեցին նոր ընկերութեան վերակազմութեան գործին:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԲԱՐՔԱՐՈՍՆԵՐՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿ

ԲԱՐՔԱՐՈՍՆԵՐՈՒ ԴԱՐՁԸ. — Քրիստոնեայ եկեղեցին բազմաթիւ դարեր աշխատեցաւ բարբարոս ժողովուրդները կրթելու և քրիստոնեայ դարձնելու համար: Բազմաթիւ կրօնաւորներ, առաքեալներուն նման, մտան բարբարոսներուն մէջ և սկսան քրիստոնէութիւն քարոզել: Անոնցմէ շատերը նահատակուեցան:

Ֆրանքները իրենց թագաւորին՝ Կլովիսի առաջնորդութեամբ ընդունեցին քրիստոնէութիւնը: Կլո-

վիս ամուսնացած էր քրիստոնեայ կնոջ մը հետ և ա-
նոր միջոցաւ քրիստոնեայ եղած էր։ Գիւղերուն մէջ
սակայն, դեռ բազմաթիւ հեթանոսներ կային։ Անոնց
ամենէն նշանաւոր առաքեալը դարձաւ Մարտին վա-
նականը, որ երկար տարիներ պատեցաւ ամբողջ Գող-
ղիա, մինչև որ կրցաւ քրիստոնեայ դարձնել գիւ-
ղացիները։ Պապին կողմէ Օգոստինոս վանականը զըր-
կուեցաւ Անգղիա, ուր գլխաւոր թագաւորներէն մին
քրիստոնեայ մկրտեց իր ժողովուրդին հետ միասին։
Իր կարգին, անգլիացի վանական մը, Բոնիֆակիոս,
Հռենոս գետէն անդին անցնելով՝ Գերմանիոյ զանա-
զան ցեղերը քրիստոնեայ մկրտեց։

ԺԱ. դարուն վերջերը եւրոպայի հիւսիսային բո-
լոր ժողովուրդները քրիստոնեայ եղան։ Վերջապէս
գրեթէ ամբողջ եւրոպան, բացի Սպանիոյ հարաւային
մէկ մասէն և պալթիկեան սահմաններէն, քրիստոնե-
այ եղած էր ժ.Գ. դարուն սկիզբը։

ՎԱՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ. — Արեւելքի, մասնաւորա-
բար Եգիպտոսի մէջ էր որ քրիստոնեաները սկսան
մենաւոր կեանք մը վարել. աշխարհային վայելքնե-
րէն զրկելով ինքզինքնին, և սպրիլ ամայի անապատ-
ներու մէջ։ Երրորդ դարու հալածանքներուն պատ-
ճառաւ, վանականներուն թիւը շատցաւ։ Այս վանա-
կանները հետզհետէ սկսան կազմակերպել համայնքներ,
որոնցմէ յառաջացաւ վանականութիւնը, որ Միջին
Դարու ամենազօրաւոր ուժերէն մին եղաւ։

Արեւմուտքի մէջ եւս վանականութիւնը տա-
րածուեցաւ, բայց բոլորովին տարբեր կազմակերպուե-
լեամբ։ Եւրոպայի վանականները փոխանակ իրենց
ամբողջ ժամանակը պարապուեցան իրենց և աղօթքով ան-
ցընելու Արեւելքի ճգնաւորներուն նման, աշխատան-
քը ընտրեցին իրօք միջոց աշխարհային փորձու-

թիւներէն զերծ մնալու համար։ Եւրոպայի ամէն
կողմը վանքեր շինեցին, եղբայրութիւններ կամ միա-
բանութիւններ կազմուեցան, որոնց նշանաբանն էր.
«Աշխատիլը աղօթել է»։ Իւրաքանչիւր միաբան
կ'ուխտէր պահել երեք բան. աղբասութիւն, ժուժկա-
լութիւն և հնազանդութիւն։ Այս միաբանութիւններէն
ամենէն նշանաւորն էր Բենեֆիկսեան կարգը, որուն
հիմնադիրը եղաւ Ս. Բենետիկտոս։

Միջին դարու ընթացքին վանականները ամենէն
վարպետ աշխատաւորներն էին։ Անոնք կը ծառայէին
որպէս ուսուցիչներ, կ'ընդօրինակէին ձեռագիրները,
կը խնամէին աղքատները։

○○○○○

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹԻՒՆԸ

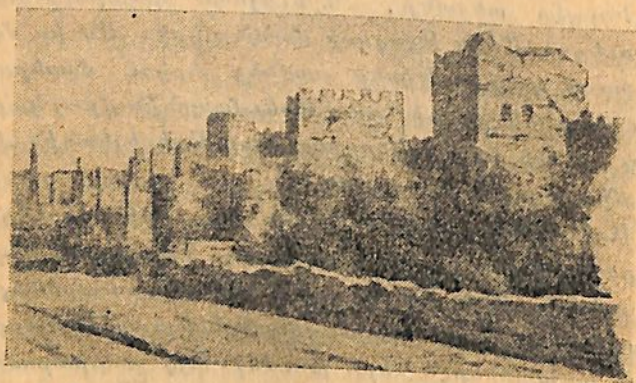
Ինչպէս տեսանք, Արեւելեան կայսրութիւնը
հիմնուեցաւ Մեծն Թէոփոսի մահէն վերջ։ Ան իր մա-
հէն առաջ կայսրութիւնը բաժնեց երկու մասերու,
Արեւմտեան և Արեւելեան։ Արեւմտեանին վրայ կայսր
եղաւ իր մէկ որդին Ոնորիոս, իսկ Արեւելեանին վը-
րայ միւս որդին՝ Արկատիոս։

Արեւելեան կայսրութիւնն ալ ենթարկուեցաւ
բարբարոսներու արշաւանքներուն։ Բարբարոս ցեղե-
րէն ոմանք, Արեւմտեան կայսրութեան սահմաններէն
ներս մտնելէ առաջ, փորձեցին Արեւելեան կայսրու-
թեան սահմաններէն ներս խուժել։ Այդ բարբարոսնե-
րէն նշանաւորներն են Հոներն ու Գոթերը։ Պալքան-
ներուն մէջ շատ մը աւերներ գործելէ յետոյ, անոնք

դուրս վտարուեցան կայսրութեան սահմաններէն: Արեւելքի կայսրերը կրցան յաղթականօրէն պաշտպանել իրենց երկրին սահմանները:

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԱԾՈՒԹԻՒՆԸ. — Արեւելեան կայսրութիւնը հռոմէական կայսրութեան կէս տարածութիւնն ունէր գրեթէ: Կայսրութեան մաս կը կազմէին. Եւրոպայի մէջ՝ Յունաստան և Պուլկարիա, Ասիոյ մէջ՝ Փոքր Ասիա, Կիլիկիա, Սուրիա, Պաղեստին, և Արիւրկէի մէջ՝ Եգիպտոս: Գլխաւոր քաղաքներն էին Կ. Պոլիս, Աղեքսանդրիա, Անտիոք, Աթէնք և Նիկոմիտիա:

Բայց այս կայսրութիւնը, հակառակ իր ընդարձակութեան և բազմաւաճումին, միշտ չփոթ ու անկանոն վիճակի մէջ էր: Անպակաս էին արքունի դաւերը, զինուորական խռովութիւններն ու կրօնական վէճերը: Կայսրերը յաջորդաբար չէին տիրեր, և շատ անգամ զօրականները իրենց ուզած մարդը կայսերական գահը կը բարձրացնէին:

Թեոդոսի պարիսպները
ԹԷՈԴՈՍ Բ. ԵՒ ՊՈՒԼԿԵՐԻԱ. — Արկատիոսի յա-

Ջորդեյ իր 7 տարեկան որդին Թէոդոս Բ., որուն վրայ իր քոյրը Պուլկերիա խնամակալ նշանակուեցաւ: 42 տարի անոնք միասին կառավարեցին երկիրը:

Պուլկերիա կրթուած և առաքինի մէկն էր. կորովի բազուկով մը կառավարեց երկիրը և խաղաղութեան մէջ պահեց զայն: Այս տառններն էր որ շինուեցան Պոլսոյ պարիսպները, որոնց շնորհիւ դարեր շարունակ կարելի եղաւ դիմագրկել թշնամի յարձակումներուն, և որոնց մեծափառ աւերակները մինչև այսօր հիացում կը պատճառեն այցելուներուն:

Թէոդոսի և Պուլկերիայի օրով էր որ գումարուեցան Եփեսոսի (431) և Քաղգեղոնի (451) կրօնական ժողովները: (Հայերը այս ժողովներուն չկրցան մասնակցիլ, վարդանանց պատերազմով զբաղած Ելլաշուն պատճառով):

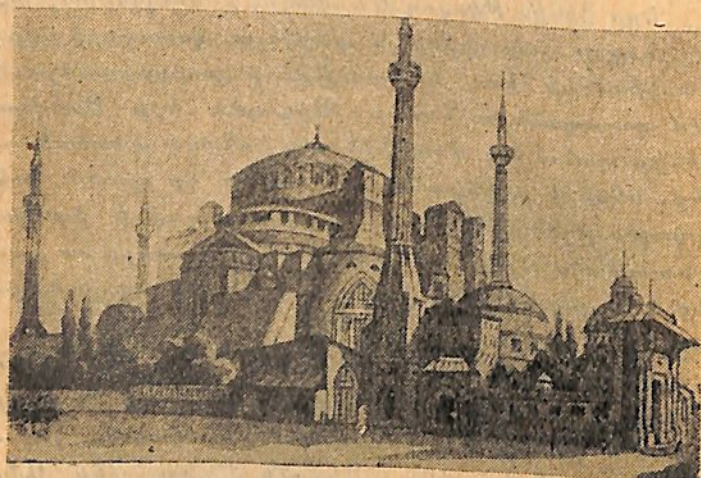
Երբ 450ին Թէոդոս Բ. մեռաւ, Պուլկերիա ամուսնացաւ առաքինի և պարկեշտ զօրավարի մը, մուսնացաւ առաքինի և պարկեշտ զօրավարի մը, Մարկիանոսի հետ, կայսրութիւնը բարբարոսներուն դէմ պաշտպանելու համար: Արդարեւ երբ Ատտիլա տուրք պահանջեց Մարկիանոսէն, անկա պատասխատուրք պահանջեց Մարկիանոսէն, անկա պատասխատուրք պահանջեց Մարկիանոսէն: «Ոսկին բարեկամներուս համար կը պահեմ, իսկ երկաթը թշնամիներուս:» Ատտիլա այդպիսի խրոխտ պատասխանէ մը յուսալքուած՝ իր հորդանները ետ քաշեց և կայսրութիւնը փրկուեցաւ անոնց արշաւանքներէն:

ՅՈՒՍԵՒՆԻԱՆՈՍ. — (527—565) 2. դարու ամենէն նշանաւոր կայսրն եղաւ Յուստինիանոս, որ 38 տարի իշխեց և ջանաց վերահաստատել հռոմէական կայսրութիւնը: Վանտալներու ձեռքէն վերագրաւեց Ափրիկէն, Միջերկրականի կղզիները, Սպանիոյ մէկ մասը և Ոսթրոգոթներու թագաւոր Թէոդորիկի մահէն սը և Ոսթրոգոթներու թագաւոր Թէոդորիկի մահէն յետոյ փորձեց տիրել Իտալիոյ և հռոմէական հին մայ-

բաքալաքին: Իր զօրապետները Բելիսար և հայազգի Ներսես յաղթութիւններ տարին Իտալիոյ մէջ և քսան տարուան արիւնալի պատերազմէ մը յետոյ, բնաջինջ ըրին գոթերը:

Յուստինիանոս պատերազմեցաւ նաեւ պարսիկներուն դէմ, յաջողեցաւ ետ մղել անոնց արշաւանքները, բայց չկրցաւ վճռական յաղթանակ մը տանիլ, ռուսի ստիպուեցաւ, փոխադարձ զիջումներով, զինադուլ մը կնքել:

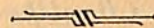
ՅՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍԻ ՈՒՐԻՇ ԳՈՐԾԵՐԸ.— Յուստինիանոս եղաւ նաեւ նշանաւոր օրէնադիր մը: Իր շուրջը հաւաքեց բոլոր օրէնագէտները և անոնց միջոցաւ կարգի դրաւ հռոմէական բոլոր օրէնքներն ու կայսերական բոլոր հրովարտականքը: Այսպէսով կազմուե-

Սուրբ Սոփիա եկեղեցին (այժմ մզկիթի վերածուած)
ցաւ Յուստինիանոսեան օրինագիւրքը, որուն վրայ հիմնուած են արդի քաղաքակրթեալ ազգերու օրէնքները:

Ան արժանացաւ իր այս գործովը օրէնադիրի փառքին:

Յուստինիանոս եղաւ նաեւ մեծ շինարար մը: Սահմանադրութիւններուն վրայ վեց հարիւրի մօտ բերգեր ու պարիսպներ կառուցանել տուաւ: Ինքն էր որ շինել տուաւ Պոլսոյ Ս. Սոփիա հոյակապ եկեղեցին, որ ուղեց աշխարհի ամենագեղեցիկ տաճարը դարձնել: Այս տաճարին շինութեան համար հազարաւոր գործաւորներ սչխատեցան և հսկայ գումարներ ծախսուեցան:

ԳԼՈՒԽ Դ.

ՀԵՐԱԿԼԷՍ ԵՒ ՊԱՐՍԻԿՆԵՐԸ

ՀԵՐԱԿԼԷՍ.— Հերակլէս երբ 610ին զահը բարձրացաւ, զփուարին կացութեան մը մէջ կը գտնուէր կայսրութիւնը, որովհետեւ պատերազմի բռնուած էր ահաւոր թշնամիներու հետ: Հիւսիսէն Աւարները Դանուբը անցնելով հասած էին մինչեւ Պոլսոյ դռները. իսկ արեւելքէն պարսից Խոսրով թագաւորը, կայսրութեան արեւելեան սահմաններուն վրայ յարձակելով գրաւած էր Սուրիան, Անտիօք քաղաքը, պաշարած և յարձակումով մը գրաւած էր Երուսաղէմը, այրած էր Քրիստոսի Ս. գերեզմանը, և Ս. Հեղինէի շինած եկեղեցիները: Խոսրով իր հետ տարած էր նաեւ խաչափայտին մասունքները: Ամբողջ քրիստոնեայ Արեւելքը յուզուած էր այս սրբապղծութեան համար:

Հերակլէս աւարներուն հետ պատերազմի բռնուած ըլլալով, Խոսրով օգտուեցաւ առիթէն և իր յաղթական զուգները առաջ քշելով, հասաւ մինչեւ Քաղ-

գեղոն (Գատըգիւղ) Պոլսոյ դռներուն առջեւ: Կայսրութիւնը իր անկման դուռը հասած էր: Հերակլէս յուսահատած՝ կը մտածէր խոյս տալ իր ծննդավայրը Կարգեղոն:

ՀԵՐԱԿԼԷՍԻ ՅԱՂԹԱՆԱԿՆԵՐԸ. — Պոլսոյ յոյն Պատրիարքը սակայն, կը քաջալերէ զայն, իր տրամադրութեան տակ կը դնէ բոլոր եկեղեցիներու գանձերը և եկեղեցիներուն մէջ աղօթքներ ընել կուտայ Հերակլէսի զինուոյ յաջողութեան համար: Հերակլէս իսկոյն նոր բանակ մը կազմեց, անցաւ Փոքր Ասիա պարսից դէմ կռուելու: Յաղթեց Խոսրովի, ետ քշեց անոր բանակները, հասաւ մինչեւ Պարսկաստան, գրաւեց Մուսուլն ու Տիգրոնը:

Խոսրով զանդնկէց եղաւ, իր որդին ստիպուեցաւ ընդունիլ յաղթականին բոլոր պայմանները: Պարսկաստան արդէն ուժասպառ եղած էր իր մղած երկարատեւ կռիւներուն հետեւանքով: Հերակլէս իրեն հետ Պոլիս տարաւ ճշմարիտ խաչը, որ մեծ պատիւներով ընդունուեցաւ: Յետոյ յաղթականօրէն մտաւ Երուսաղէմ իրեն հետ տանելով Ս. խաչափայտը, Անկէի վեր, ի յիշատակ խաչի ազատման, ամէն տարի Սեպտ. 14ին, ամբողջ քրիստոնեայ եկեղեցին կը տօնէ խաչի ազատման տօնը, որ Խաչվերաց կը կոչուի:

ԲԻԻՋԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՐԱԲՆԵՐԸ. — Այդքան երկարատեւ պատերազմներէ յետոյ, Արեւելեան կամ Բիւզանդական կայսրութիւնը թէև յաղթական, բայց նոյնքան ուժասպառ եղած էր որքան պարսիկները: Ասկէ զատ ժողովուրդին վրայ դրուած ծանր տուրքերը դժգոհ ձգած էին կայսրութեան նահանգները: Այս դժգոհութիւնները մեծագոյն պատճառներէն մին եղան արաբներու յաջողութեան: Արաբները կարճ ժամանակի մը մէջ յաջողեցան բիւ-

զանդական կայսրութեան երկու հարուստ նահանգները, Սուրիա և Եգիպտոս, գրաւել:

Տխուր վերջաւորութիւն մը ունեցաւ Հերակլէսի թագաւորութիւնը, հակառակ իր փայլուն սկզբնաւորութեան:

Պարսկաստանն ալ, որ ծանր պարտութեան մը ենթարկուած էր, արաբական արշաւանքին ենթարկուելով՝ չկրցաւ դիմադրել և կարճ տոննուան մէջ ինկաւ արաբներու գերիշխանութեան տակ:

ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ. — Դ. և Ե. դարերուն քրիստոնէական եկեղեցին հինգ պատրիարքութեանց բաժնուած էր: Այս պատրիարքներէն և ո՛չ մէկը իբրեւ եկեղեցիի գլուխ կը ձանչցուէր, միայն վերջին տարիներուն Հռոմի եպիսկոպոսը սկսաւ ինքզինքը ընդհանուր եկեղեցիի պետը հռչակել, փաստելով թէ Քրիստոս եկեղեցիի կառավարութիւնը Պետրոսին յանձնած էր և Պետրոսն ալ Հռոմի եկեղեցիին հիմնադիրն էր, հետեւաբար Հռոմի եպիսկոպոսները՝ որպէս Պետրոսի յաջորդները՝ եկեղեցիի գլուխն էին: Հռոմի եպիսկոպոսները կոչուեցան պապ:

Արաբական արշաւանքներու ժամանակ, Ադեբսանդերիա, Երուսաղէմ և Անտիօք Սարակիսոսներու (արաբ) ձեռքն ինկաւ: Արեւելքի մէջ կը մնար միայն Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը: Արեւելեան և Արեւմտեան եկեղեցիներու բաժանումը աստիճանաբար տեղի ունեցաւ, և բաժանման վերջին առիթն եղաւ պատկերամարտութիւնը:

Շատ մը զարգացած յոյներ, եկեղեցիներու մէջ պատկերներ դնելու սովորութեան հակառակ էին, առարկելով թէ ազգաւ ժողովուրդը այդ պատկերները կռուքերու նման կը պաշտէր: Լեոն Իսաւրացի (717—741) կայսրը այս շարժման գլուխն անցնելով՝ բոլոր

պատկերները եկեղեցիներէն դուրս հանել տուաւ: Պապը հրամայեց չհնազանդել կայսեր հրամանին: Հետեւանքն եղաւ եկեղեցիին երկուքի բաժանումը: Արեւելեան եկեղեցի, որու գլուխը կը գտնուէր Պոլսոյ Պատրիարքը և Արեւմտեան եկեղեցի, որու գլուխը կը գտնուէր Հռոմի Պապը: Պապերը հետզհետէ յաջողեցան քաղաքային իշխանութիւնը իրենց ազդեցութեան ենթարկել, մինչ Պոլսոյ պատրիարքները կայսրերու հովանիին ներքեւ կը գտնուէին:

○○○○○

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԱՐԱՐՆԵՐԸ ԵՒ ՄԱՀՄԵՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՐԱՐԻԱ.— Ընդարձակ թերակղզի մըն է Ասիոյ հարաւ-արեւմտեան կողմը: Երկրին մեծ մասը աւազուտ անապատ մըն է. տեղ տեղ միայն ովախներ կան: Ծովեզերեայ մասերը բարեբեր են և կ'արտադրեն արմաւ, սուրճ, խունկ, եւայլն:

Արաբիոյ ժողովուրդը կազմուած է սեմական և ուրիշ խառնածին ցեղերէ: Արաբները ժողովալ, համբերող, քաջ, վեհանձն, հիւրասէր և կրօնասէր ժողովուրդ մըն են, բայց միեւնոյն ատեն նախանձոտ, քիստիւնդիւր և անգութ: Արաբը կը սիրէր իր ձին ու ուղտը, որ իր ուրախութեան և թշուառութեան ընկերներն էին: Բախտախնդիր կեանքն ու կողոպուտը շատ կը սիրէին, այդ պատճառաւ կը կոչուէին նաեւ պէսէլի կամ սաւակիմուս (վրանաբնակ, աւաղակ):

Արաբները, բացի կարմիր ծովու եզերքը հաստատուողներէն, թափառական և վրանաբնակ ցեղեր էին: Բաժնուած էին մանր ցեղերու և իւրաքանչիւր

ցեղն ունէր իր պետը, որ ճեյիս կամ էմիր կը կոչուէր: Արաբները կռապաշտ էին. իւրաքանչիւր ցեղ ունէր իր մասնաւոր կուռքը: Յեղապետները յաճախ կը կռուէին իրարու հետ: Արաբիոյ մէջ ոչ քաղաքական և ոչ ալ կրօնական միութիւն մը կար: Ուժ մը պէտք էր, որ այդ անմիաբան ցեղերը իրարու միացնէր: Մահադէան եղաւ այդ ուժը:

ՄՈՀԱՄԵԴ.— Ծնած է 571ին, Մէքքէի մէջ. հինգ տարեկանին որբ կը մնայ: Ամէն ինչ կորսնցնելով՝ ուրիշներու քով ծառայութեան կը մտնէ և իւրեւ ուղտապան՝ կ'երթայ Սուրիա, Պաղեստին և յարաբերութեան մէջ կը գտնուի քրիստոնեաներու և հրեաներու հետ: Բնականէն շատ խելացի և ճարտար խօսող մը եղած է: 25 տարեկանին ամուսնացաւ իր հարուստ տիրուհիին՝ Խաթիճէի հետ և մինչեւ քառասուն տարեկան յարգուած և հարուստ վաճառական մը եղաւ:

Բառասուն տարեկանին (610) յայտնեց, թէ ինք Աստուծոյ կողմէ իբրեւ Մարգարէ շրջուած է Արաբ համու հաւատքը վերահաստատելու, այսինքն մէկ և ամենազօր Աստուծոյ վարդապետութիւնը, որու հիմն է. «Միայն մեկ Աստուած կայ եւ Մոհամէս անոր մարգարէն է:» Ուստի սկսաւ իր քարոզութիւնը: Իր առաջին աշակերտներն եղան Խաթիճէ, կինը, Սէյիտ Էբրին և Ալի ու Ապուպէիր ազգականները: Մահադէան հոգիին և ճարտասան լեզուին՝ կը գրաւէր իր ունկնդիրները: Մէքքէի բնակիչները հակառակ էին անոր և սպառնացին զայն սպաննել: Փախաւ Մեքքէ: Այս փախուստը կը կոչուի Հիճրէթ, որ տեղի ունեցաւ 622ին և մահմետական թուականին առաջին տարին է: Մեքքէիցիները ընդունեցին Մահադէան վարդապետութիւնը: Իր փախուստէն ութը տարի վերջ, անձ-

նուէրներու գունդի մը գլուխն անցած Ալֆֆէի վրայ յարձակեցաւ, գրաւեց և Քեապի տաճարին (կռապաշտ արարներու գլխաւոր սրբավայրը) կռուքերը կործանեց: Շատ չանցած բոլոր արար ցեղերը իր իշխանութեան հնազանդեցան: Երբ կը մտածէր իր կրօնը Արարիոյ սահմաններէն դուրս եւս տարածել, մեռաւ 632ին:

ՂՈՒՐԱՆ.— Մոհամէս չգրեց իր վարդապետութիւնը, այլ, ինչպէս որ ինք կ'ըսէր, Գաբրիէլ հրեշտակը գրել կուտար իր գրագիրներուն: Իր մահէն յետոյ գրի առնուեցան եւ ամփոփուեցան գրի մը մէջ, որ Ղուրան կոչուեցաւ, իսկ իր կրօնն ալ՝ իսլամութիւն: Մոհամէս՝ հրեաներու կրօնէն ու քրիստոնէութիւնը նժմարի կրօններ կ'ընդունի. Աբահամը, Մովսէսն ու Քրիստոսը նժմարի մարգարէներ կը համարէ, բայց կը պնդէ քե այս կրօնները նժմարի համբէն շեղած են եւ քե ինք Աստուծոյ կողմէ ղրկուած է իբրեւ վերջին մարգարէ, որպէսզի նժմարի Աստուծոյ պաշտամունքը իր պարզութեան եւ մաքրութեան վերածէ: Ան Ս. Գիրքէն շատ բաներ փոխ առած եւ իր կողմէ ալ կարգ մը ուրիշ բաներ աւելցուցած է: Ղուրանը կը սորվեցնէ հոգիի անմահութիւնը, մեռելներու յարութիւնը եւ վերջին դատասանը: Իր վարդապետութեան մէջ մեծ կարեւորութիւն կուտայ ճակատագրական նախասահմանութեան, այսինքն կ'ըսէ քե Աստուած նախապէս վճռած է իւրաքանչիւր մարդու նակասագիրը եւ ոչինչ կարող է անոր կամքը փոխել:

Ղուրանը կը պատուիրէ իր հաւատացեալներուն ազօրք ընել, ուղորմիլ, ծով պահել, լուսացուիլ, Մեքէ ուխտի երթալ: Կարգիլէ ոգելից բնակիի գործածելը եւ խոզի միս ուտելը: Միւս կողմէ կը քողարէ բազմակնութիւնը, գերութիւնը եւ անհաւատներու դէմ պատերազմը:

ԱՐԱՐՆԵՐԸ ՄՈՀԱՄԷՏԷՆ ՅԵՏՈՅ.— Մոհամէտ իրեն յաջորդ չընտրեց: Արարները անոր յաջորդ ընտրեցին Ապուպէքիրը, ու իսլաիմա մակդիւրն առաւ, այսինքն մարգարէին փոխանորդը: Ապուպէքիր ամբողջ Արարիան նուաճելէ յետոյ, սրբազան պաշտաւով յայտարարեց անհաւատներուն դէմ: Իր օրով զրաւուեցան Պաղեստինն ու Սուրիան: Արեւելեան կայսրու թիւնը՝ պարսիկներու դէմ մղած երկարատեւ կռիւններուն պատճառաւ ուժասպառ եղած ըլլալով, հաղիւ կըցաւ թոյլ դիմադրութիւն մը ցոյց տալ արարներու յաղթական յառաջխաղացքին: Բիւզանդացիք պարտուեցան Նարմուկի ճաճակատամարտին մէջ և ամբողջ Սուրիան ինկաւ արարներու ձեռքը:

Ապուպէքիրի յաջորդ Օմարի օրով արարները գրաւեցին Եգիպտոսը, հիմնեցին Գահիրէ քաղաքը, գրաւեցին Ալեքսանդրիան և այլեւցին անոր հռչակաւոր մատենադարանը, որ 400 հազար հատոր գիրք կը պարունակէր: Այդ գիրքերը՝ դարերու ընթացքին հաւաքուած՝ գիտնական քաղաքին պարծանքը կը կազմէին:

Արարները յարձակեցան նաեւ Պարսկաստանի վրայ, և Նեհալեմէսի մօտ մղուած մեծ ճակատամարտին մէջ պարսիկներուն յաղթելով երկիրը զրաւեցին:

Հայաստան ալ ենթարկուեցաւ արարական ար-

Արաբական զենքեր պարունակէր: Այդ գիրքերը՝ դարերու ընթացքին հաւաքուած՝ գիտնական քաղաքին պարծանքը կը կազմէին:

շուանքին և 694ին ընդունեց արաբներու տիրապետութիւնը:

ԻԻՄԲԵԱՆՆԵՐԸ.— Օսման և Յւլի խալիֆաները կարճատեւ իշխանութիւն մը ունեցան: Ալիի օրով քաղաքային կռիւներ ծագեցան: Սուրիոյ կառավարիչը Մուավիէ, յաղթեց Ալիի և դարձաւ խալիֆա, օրէնք դրաւ որ խալիֆայութիւնը իր ընտանիքին մէջ ժառանգական մնայ, այսպէս հիմը դրաւ Իւմմեան գերդաստանին, որ իննսուն տարի իշխեց: Դամասկոս դարձուց իրեն մայրաքաղաք և նախկին խալիֆաներու պարզ կեանքին յաջորդեց ճոխ և շուտայտ կեանք մը:

Յաղթական արշաւանքները շարունակուեցան: Երկու անգամ պաշարեցին Կ. Պոլիսը, բայց երկու անգամուն ալ չյաջողեցան քաղաքը գրաւել: Առաջին պաշարումը տեղի ունեցաւ 672ին և տեւեց եօթը տարի: Երկրորդ արշաւանքը՝ 717ին:

711ին արաբները ձիաբալթարի նեղուցէն անցնելով մտան Սպանիա: Վիսիգոթներու փոքրիկ թագաւորութիւնները շատ տկարացած ըլլալով, չկրցան երկար դիմադրել և երկիրը ինկաւ արաբներուն իշխանութեան տակ: Արաբները շարունակելով իրենց յառաջխաղացքը, Պիրենեան լեռներէն մտան Գալլիա: Ֆրանքներու դուքսը, Շարլ-Մարթէլ, իր գունդերով արաբներուն դէմ ելաւ, Պուաթիէի ճակատամարտին մէջ (732) յաղթեց և կասեցուց անոնց արշաւը: Այս պարտութիւնը սկիզբն եղաւ արաբներուն Արեւմուտքէն վտարուելուն:

ԱՐԱՅԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻԻՆԸ.— Արաբական կայսրութիւնը, իր ամենէն զօրաւոր շրջանին, հին հռոմէական կայսրութեան կէս տարածութիւնն ունէր և Պիրենեան լեռներէն մինչեւ Ինդոս գետը կը տարածուէր: Պաղտատ, Դամասկոս, Գահիրէ, Կորտովա (Սպա-

նիոյ մէջ), Ֆէս (Մարօք) եւայլն այս կայսրութեան գլխաւոր քաղաքներն եղան: Բայց այս ընդարձակ կայսրութիւնը իր միութիւնը չկրցաւ երկար տոնն պահել: Շատ մը կուսակալներ սկսան անկախութեան ձգտիլ: Արեւելքի մէջ հաստատուեցաւ Աբբասեանց հարստութիւնը (750), որուն մայրաքաղաքն էր Պաղտատ: Դամասկոսի Իւմմեան հարստութիւնը իյնալէն յետոյ, այդ ցեղէն պատանի մը Սպանիա երթալով խալիֆա հռչակուեցաւ, այսպէս կազմուեցաւ Կորտովայի խալիֆայութիւնը: Երրորդ խալիֆայութիւն մըն ալ հիմնուեցաւ Գահիրէի մէջ և կոչուեցաւ Ֆաթիմեան:

Աբբասեանները Տիգրիս գետին վրայ չինեցին Պաղտատ քաղաքը և իրենց աթոռը հոն հաստատեցին: Քիչ ատենէն Պաղտատ դարձաւ Արեւելքի ամենէն անուանի քաղաքը: Երեք ամիրապետներ, էլ Մամուր (յաղթական), Հարուն էլ Ռաւիս (արդար) և էլ Մամուր շատ նշանաւոր եղան, մանաւանդ Հարուն էլ Ռաշիդը, որ յոյներուն դէմ մեծ յաղթութիւններ տանելէ վերջ, ամէն կերպով ջանաց ուսումն ու գիտութիւնը ծաղկեցնել իր տէրութեան մէջ: Վեհանձն ու առատաձեւն, արդարասէր և մեծագործ ամիրապետ մըն էր Հարուն: Զօրաւորներն ու անիրաւները կը պատմէր, տկարներն ու աղքատները կը պաշտպանէր: Շատ անգամ ծպտուած կը շրջէր քաղաքին մէջ՝ ժողովուրդին վիճակը քննելու և գանգատները լսելու: Դպրոցներ բացաւ, գիտուն և բանաստեղծ մարդիկ իր արքունիքը կանչեց, պաշտպանեց փիլիսոփայութիւնը, աստղաբաշխութիւնը և արուեստները ծաղկեցուց և ամէն տեղ բարօրութիւն տարածեց:

Կորտովայի ամիրապետներուն մէջ նշանաւոր հանդիսացան Ապսիւրահմաններն ու էլ Հաֆսները, ու

Սպանիան բարգաւաճ և փայլուն վիճակի մը հասցուցին :

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ .— Գրաւորած երկիրներու մշակոյթը իւրացնելով, արաբ խալիֆաները զպրոցներ բացին, փառաւոր յիշատակարաններ կառուցին, ինչպէս Երուսաղէմի Օմարի մզկիթը, Կորնովայի մեծ մզկիթը և Կրանսայի Ալհամպրա պալատը : Ճարտարապետական այն գեղեցիկ ոճը որ արաբական կը կոչուի, իրենց վառվռուն երեւակայութեան արդիւնքն էր : Ամենուրեք գրառուներ, թանգարաններ և զիտարաններ հիմնեցին : Քիմիագիտութիւնը, աստղաբաշխութիւնը, բժշկութիւնը և գրահաշիւը զարգացան անոնց օրով : Անոնք յոյն հեղինակներու լաւ գործերը արաբերէնի թարգմանեցին :

Նոր ծառեր, պտուղներ տարին եւրոպա : Անոնց գործարանները կ'արտադրէին գունազեղ ապակիներ, ընտիր զէնքեր, գորգեր, կերպաններ, կաշի, պողպատ, շաքար, թուղթ ևւ այլն : Անոնք տեւտրական յարաբերութիւն հաստատած էին Չինաստանի և Հնդկաստանի հետ՝ Պաքայի, և Եւրոպայի հետ՝ Ալեքսանդրիոյ միջոցաւ :

Արաբական կայսրութեան մշակոյթը փայլուն բաց անցողական եղաւ : Գեղարվեստը որ ազատ աշխատանքը կը փճացնէ, բազմակնութիւնը որ ընտանե-

Արաբական կայսրութեան մշակոյթը փայլուն բաց անցողական եղաւ : Գեղարվեստը որ ազատ աշխատանքը կը փճացնէ, բազմակնութիւնը որ ընտանե-

կան վիճակը կը քայքայէ ու կը տկարացնէ, և ներքին տեւական կռիւները, որոնք պետութեան քաղաքները կ'սպառեն և բարքերը կ'ապականեն, չարիքներ էին որոնք արաբական կայսրութեան անկման պատճառ եղան :

○○○○○

ԳԼՈՒԽ Զ.

ԿԱՐՈՂՈՍ ՄԵԾԻ ԿԱՅՄՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԿԱՐՈՂՈՍ .— Արեւմուտքի կայսրութիւնը բարբարոսներու ձեռքով ջնջուելէ յետոյ, շատ մը փոքր թագաւորութիւններու բաժնուեցաւ : Այս թագաւորութիւնները միշտ իրարու հետ պատերազմի մէջ էին և յաճախ թագաւորին զաւակներուն միջեւ կը բաժնուէին :

Այսպէս, երբ որ Ֆրանսայի թագաւոր Կլովիք մեռաւ 511ին, իր թագաւորութիւնը բաժնուեցաւ իր չորս զաւակներուն միջեւ :

Պէտք է մինչեւ իններորդ դարը երթանք, ընդարձակ և զօրաւոր կայսրութիւն մը գտնելու համար : Այդ կայսրութեան հիմնադիրն եղաւ Կարոլոսը : Կարոլոս թուին էր Շարլ Մարթէլի, որ Պուաթիէի մէջ արաբական արշաւանքը կտսեցուց : Ան որդին էր Պեպէն Կարճահասակին որ պապերուն աշխարհական իշխանութիւն տուաւ : Մինչեւ այդ ժամանակ իշխող թագաւորներու ամենէն մեծերէն մին եղաւ : Կարոլոս շատ երկարատեւ և շատ փառապանծ իշխանութիւն մը ունեցաւ, որ 46 տարի տեւեց (768—814) :

ԿԱՐՈՂՈՍԻ ՆՈՒԱՃՈՒՄՆԵՐԸ .— Կարոլոս անխոնջ ռազմիկ մը եղաւ : Իր նպատակն էր վերահաստատել

հռոմէական կայսրութիւնը: Ան իր գրաւած երկիրները փոխանակ աւերելու, կազմակերպեց և ջանաց զանոնք քաղաքակրթել: Ան գլխաւորաբար կռուեցաւ.

1. Սախոններուն դէմ, որոնք Ուէզէր գետին հովիտը կը բնակէին և մեծ սպառնալիք մըն էին Ֆրանքներու թագաւորութեան: Կարոլոս վճռեց զանոնք նուաճել և քրիստոնեայ դարձնել: Երեսուն տարի անընդհատ կռուեցաւ մինչև որ յաղթեց և քրիստոնեայ դարձուց զանոնք: Կարոլոս երկիրը զարգացնելու համար արհեստավարներ զրկեց և զանազան տեղեր ալ եպիսկոպոսարաններ և տըրայարաններ հաստատեց:

2. Լոմպարճացիներուն դէմ, որոնց թագաւորը, Դեաիէ կ'սպառնար Պապի երկիրներուն վրայ յարձակիլ: Ազրիանոս պապը Կալուսի օգնութիւնը խնդրեց: Կարոլոս Ալպեան լեռներէն անցնելով՝ յաղթեց անոնց, թագաւորը բանտարկեց և թագաւորութիւնը ջնջեց, և երկրին մէկ մասը Պապին նուիրեց:

3. Սպանիոյ Սարակիւնոսներուն դէմ կռուեցաւ, աիբեց երկրին մինչև Էպրո գետը, բայց արշաւանքէն վերադարձին՝ վերջապահ գունդը ջնջուեցաւ: Այս կռուին մէջ ինկաւ նաեւ հռչակաւոր Ռոլանդը:

4. Կռուեցաւ նաեւ Աւարներուն դէմ, որոնք թաթար ցեղ մըն էին և Հունգարիա կը բնակէին: Գրաւեց անոնց Ռիկկ կոչուած բերդերը, ուր կը պահէին իրենց գանձերն ու պատերազմի աւարները:

ԿԱՐՈՂՈՍ ԿԱՅԱՐ. — Կարոլոս 800-ին Իտալիա այցելեց: Ծնունդի օրը երբ ներկայ կը գտնուէր Հռոմի Ս. Պետրոս եկեղեցիին մէջ կրօնական արարողութեանց, Պապը առիթէն օգտուելով Արեւմուտքի կայսր օձեց զայն՝ Կարոլոս Ա. Օգոստոս Կեսար տիտղոսով:

Կարոլոսի կայսրութեան մաս կը կազմէին Ֆրան-

սա, Պելճիքա, Հոլանտա, արեւմտեան Գերմանիա, հիւսիսային Իտալիա և Աւստրիա: Իր մայրաքաղաքն էր Էֆս-լա-Շափելը:

ԿԱՐՈՂՈՍԻ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆԸ. — Կարոլոս խոհեմու-

Մեծն Կարոլոս

թոնէութեան համար իր ցոյց տուած հոգածութեան:

Իր համբաւը տարածուեցաւ մինչև Արեւելք: Արաբներու խալիֆան, Հարուն էլ Ռաշիա, զայն նկատելով այն ժամանակներու ամենէն իմաստուն և խելացի իշխանը, գեսպանի մը միջոցաւ, նուէրներ և Ս. Գերեզմանի բանալիները զրկեց Մեծն Կարոլոսի:

ԿԱՐՈՂՈՍԻ ԿԱՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՔԱՅԲԱՅՈՒՄԸ. — Կարոլոսի իշխանութիւնը տեւեց 46 տարի, և այս ժամանակաշրջանին մէջ իր կայսրութիւնը հետզհետէ

ընդարձակուեցաւ ու զօրացաւ: Բայց իր մահէն յետոյ, իր որդին Լուի Բարեմիտ, դժուարաւ կրցաւ կայսրութեան միութիւնն ու ուժը պահպանել: Ան իր պետութիւնը բաժնեց իր երեք որդիներուն միջեւ, որոնք չկրցան միութիւնը պահել և 843ին, Վերտէոնի դաշնագրով՝ Ֆրանսա, Գերմանիա և Իտալիա անջատ պետութիւններ եղան:

ԳԼՈՒԽ Է.

ՆՈՐՄԱՆՆԵՐԸ - ԱԻԱՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ՆՈՐՄԱՆՆԵՐԸ.— Ինչնորոգ դարուն, Եւրոպան բարբարոսներու նոր արշաւանքի մը մատնուեցաւ: Այս բարբարոսները, որոնք Նորմաններ կը կոչուէին, կուգային հիւսիսէն, Սքանաինուիայէն և Դանիամարքայէն: Կրօնքով կռապաշտ, անգութ և շատ յանգուգն նաւորդներ էին: Նորմաններու արշաւանքները չէին նմաներ հռոմէական կայսրութիւնը կործանող բարբարոսներու արշաւանքներուն: Ասոնք ծովէն կուգային, մեծ հրոսակախումբեր կազմած: Յետոյ ցամաք կ'ելլէին, կը նաւարկէին գետերու վրայէն՝ ամէն ինչ թալլելով, քանդելով ու տւերելով: Ի վերջոյ կը հաստատուէին հոն՝ ուր աւելի զօրաւոր կը հանդիսանային: Ֆրանսայի մէկ գաւառը, Նորմանիա, մինչև այսօր իրենց անունը կը կրէ: Նորմանները պաշարեցին Փարիզը և շատ մը ուրիշ քաղաքներ, արեւմտեան Եւրոպայի մէջ, հասան մինչև Միջերկրական ծովը և նոյնիսկ թագաւորութիւն մը հիմնեցին հարաւային Իտալիոյ մէջ:

Նոյն ժամանակներուն Եւրոպա մատնուեցաւ նաև

ուրիշ արշաւանքներու: Սարակինոսները Սպանիայէն և հիւսիսային Ափրիկէէն յարատեւ յարձակումներ կը գործէին արեւմտեան Միջերկրականի ծովեզերեայ քաղաքներուն վրայ: Անոնք նոյնիսկ գրաւեցին Գորսիքա, Սարտենիա և Սիկիլիա կղզիները, և գրեթէ ամբողջ հարաւային Իտալիան:

Եւրոպայի արեւելեան սահմաններուն վրայ ալ յարձակում գործեցին Սլաւներն ու Հունգարացիները: Դանիայի ամբողջ ընթացքին հունգարներ կամ մաճառներ արագօրէն յառաջացան, աւելցնելով ամէն տեղ:

ՀԵՏԵԻԱՆՔԸ.— Այս արշաւանքները երեւան բերին թագաւորներու տկարութիւնը: Բնակչութիւնը ինքնապաշտպանութեան միջոցներու գիմեց: Շինուեցան ամրոցներ, որոնց մէջ կ'ապաստանէին մերձակայ բնակիչները: Եւրոպա, պաշտպանութեան համար, նոր ընկերային և զինուորական կազմակերպութիւն մը ստեղծեց, որ կը կոչուէր աւաստկանութիւն:

ԱԻԱՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ.— Աւատականութիւն կը կոչուէ Արեւմտեանի պատմութեան այն շրջանը, որ Կարոլոսի ժամանակներէն սկսելով կը տեւէ մինչև Ժ. դար: Այդ շրջանին մեծ թագաւորութիւններ չկային այլեւս. կային միայն փոքրիկ իշխանապետութիւններ, որոնք թէև թուով ստուար, բայց նուազ զօրաւոր էին:

ԱԻԱՏԱՊԵՏ ԵՒ ԱԻԱՏԱՌՈՒ.— Երկրի մը գլխաւոր իշխանը կը կոչուէր գերիշխան և կամ աւասապետ: Աւելի փոքր իշխանները, որոնք հողեր կ'ստանային գլխաւոր իշխանէն և կը հնազանդէին անոր, կը կոչուէին ֆոֆեր կամ աւասառուներ. իսկ տրուած հողերն ալ աւաս: Աւատապետը իր կալուածին մէջ բացարձակ տէր էր:

Աւատապետը պարտաւոր էր պաշտպանել ճորտը և արդարութիւն ի գործ դնել: Աւատառուն կամ ճորտը, իր կարգին, պարտաւոր էր հպատակիլ իր տիրոջ, հաւատարիմ գտնուիլ, տուրք վճարել և, երբ պէտք ըլլար, կռուիլ անոր համար:

Աւատառուն կ'ընէ իր հաւատարմութեան երդումը

Աւատապետներն ու իրենց ընկերակիցները ձիերով կը պատէին, երկար նիզակ մը ունէին ու երկաթեայ զրահ կը կրէին: Այս պատճառաւ անոնք կը կոչուէին ասպետ: Անոնց միակ զբաղումը պատերազմն էր: Կ'արհամարէին աշխատանքը, և որովհետեւ ուրիշ զբաղում չունէին, իրենց ժամանակը կ'անցընէին իրարու հետ կռիւ մղելով:

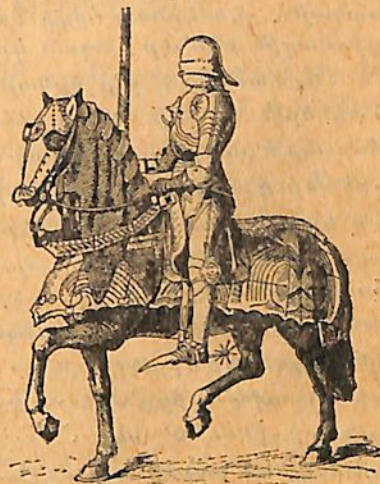
Եպիսկոպոսները, վանքերու վանահայրերը յաճախ տէր էին ընդարձակ հողամասերու, և իրենց իշխանութեան տակ ունէին ճարտեր և ստրուկներ: Գեր-

մանիոյ մէջ, կարգ մը եպիսկոպոսներ, ամբողջ մեծ գաւառի մը տէր էին և շատ մը աւատապետներէ աւելի զօրաւոր:

Մեծ ու պղտիկ այս բոլոր իշխաններէն յետոյ կուգար ժողովուրդը, ռամիկ դասակարգը: Ռամիկները աղատկամ ստրուկ էին: Արհեստաւորները, քաղաքացիները և վաճառականները աղատ էին իսկ գիւղացիները, որոնք հողը կը մշակէին, ստրուկ էին:

ՔԱՂՔԵՆԻՆԵՐ. —

Գիւղեր ուր կը բնակէին գեղջուկները, սկսան մեծնալ և քաղաքներ դառնալ. ա-

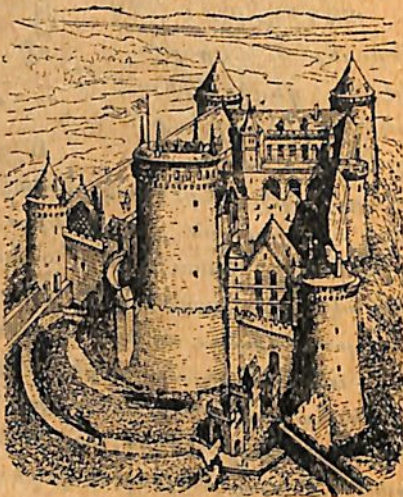
Միջին դարու ասպետներն ու աշտարակներ: Այս ամրացուած քաղաքներուն բնակիչները կազմեցին քաղքեցիներու կամ միջակորեաւ դասակարգը, որ իր տէրերէն քաղաքացի իրաւունքը ստացաւ դաշնագրութեամբ. այսպէս կազմուեցան համայնքները:

ՃՈՐՏՆԵՐ. — Հռոմայեցիներու ժամանակ, գիւղացիներու մեծ մասը գերի էր: Գերիներու տէրերը կըրնային ծախել, ձեռնել, սպաննել իրենց գերիները և զանոնք կենդանիի պէս գործածել: Միջին դարուն գիւղացիները նոյն կը կոչուէին, որ կը նշանակէր ստրուկ: Ճորտները, որոնք հողը կը մշակէին, հողատէր էին, որովհետեւ հողը կը պատկանէր աւատապետին, եպիսկոպոսին կամ վանահօր: Ճորտերը կը

մշակէին իրենց կտոր մը հողը և ատոր փոխարէն պարտաւոր էին դրամ, պարէն, գինի, և ըն. տալ իրենց տիրոջ և անոր համար աշխատել: Աւատապետը, սակայն, չէր կրնար հողը ճորտէն ետ առնել, և երբ գիւղացին մեռնէր, տղան կը ժառանգէր հողը:

Աւատապետը չէր կրնար ճորտը բաժնել իր զաւակներէն և գոյն ծախել: ԺԱ. դարուն գիւղացի ճորտերը աւելի լաւ վիճակ ունէին քան հռոմէական շրջանի գիւղացի ստրուկները: Մեծ յառաջդիմութիւն մը կատարուած էր: Ճորտերը գերի չէին, բայց կապուած էին իրենց հողին, այսինքն չէին կրնար իրենց հողէն բաժնուիլ:

ԴՆԵԱՆՆԵՐ. — Աւատապետը կը բնակէր ամրացեալ գղեակի մը մէջ, որ անառիկ գիրք մը ունէր, շինուած՝ սեպածեւ ու բարձր ապառաժներու վրայ, պաշտպանուած՝ խորամանկէ, պարիսպներէ և բազմաթիւ աշտարակներէ. շարժական կամուրջ մը կը փակէր գղեակի մուտքը թշնամիին դէմ:

Նորմաններու արշաւանքներուն ժամանակ՝ եւրոպա ծածկուեցաւ այս կարգի ամրոց-գղեակներով, որոնք թնդանօթի գիւտէն յետոյ ջնջուեցան: Մեծ աւատապետները բազմաթիւ ամրոց-գղեակներ ունէին իրենց երկրամասերուն մէջ:

Աւասական գղեակ մը

ԳԼՈՒԽ Ը.

ԽԱՉԱԿԻՐՆԵՐԸ

ԽԱՉԱԿԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. — Խաչակրութիւն կը կոչուին այն արշաւանքները, որ եւրոպայի իշխանները մղեցին մահմետականներուն դէմ՝ երուսաղէմը և Ս. Վայրերը անոնց ձեռքէն ազատելու համար: Խաչակրութիւնները Միջին Դարու ամենէն կարեւոր դէպքերէն մէկն են:

Արաբները երուսաղէմը գրաւած էին 636ին: Անոնք յարգանքով վերաբերուեցան Քրիստոսի կեանքին հետ կապ ունեցող սուրբ վայրերուն հանդէպ և քրիստոնեաները ազատ էին ապահով կերպով երուսաղէմ ուխտի երթալու:

ԺԱ. դարուն, երբ սելճուգեան թուրքերը տիրեցին Պաղեստինի, քրիստոնեայ ուխտաւորները ենթակայ եղան ամէն տեսակ հալածանքներու և կեղեքումներու: Բիւզանդական կայսրութիւնը չէր կրնար պաշտպանել ուխտաւորները: Սելճուգեան թուրքերը Փոքր Ասիան գրաւելով հասեր էին մինչև Նիկիա և կ'ապառնային Արեւելեան կայսրութեան գոյութեան: Երբ Ալեքսիս Կոմնենոս կայսրը գահը բարձրացաւ, 1081ին, Արեւմուտքի օգնութեանը դիմեց:

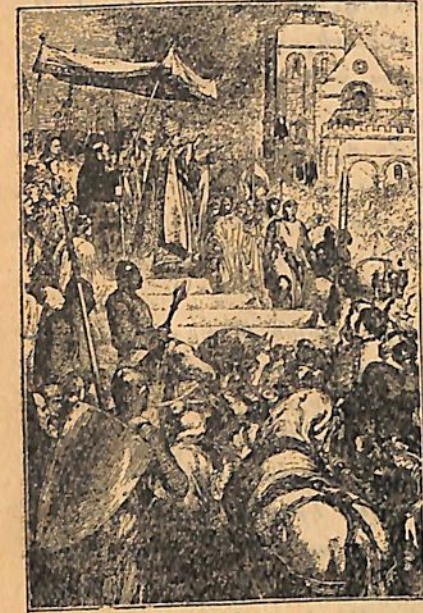
Այն ատեն Ուրբանոս Բ. Պապը, Ֆրանսայի Քլեմէնտ քաղաքին մէջ մեծ ժողով մը գումարեց (1095) և Ս. Վայրերը ազատելու ահազանգը հնչեցուց: Ամբողջ պատասխանեց. «Աստուծոյ կամքն այս է»: Խանդավառութիւնը ընդհանուր էր: Հարիւր հազարաւորներ, ազնուական և գիւղացի, պատրաստուեցան մեկնելու: Իւրաքանչիւր ոք կ'ուզէր խաչի զինուոր գրուիլ:

խաչ մը Կիտի կրէր իր ուսին կամ կուրծքին վրայ: Քլէրմոնի ժողովէն յետոյ, Պետրոս ձգնաւոր անուն մովսէսնդ ու խանդավառ ուխտաւոր մը, Յրանսայի և Իտալիոյ ամէն կողմերը շրջելով գրգռեց և խաչակիրներու ամբոխային բանակ մը կազմեց:

Ա. ԽԱՉԱԿՐՈՒԹԻՒՆ (1096-1099). — Անհամար

ամբոխը առանց պաշարի, Պետրոս ձգնաւորի առաջնորդութեամբ ճամբայ ելաւ, բայց պուլկարներուն և թուրքերուն կողմէ ջարդուեցաւ:

1096ին տասեաններու բանակը պատրաստ էր: 600 հազար հոգի, Կոստանդուպոլիսի առաջնորդութեամբ, տարբեր ճամբաներով Պոլիս հասան: Ալեքսիս Կայսրը անոնց բազմութենէն սարսափած, Փոքր Ասիա անցուց զանոնք: Անոնք գրաւեցին Նիկիան, յետոյ Տորիլի (Էսկի Շէհիր) մօտերը

Ուրբանոս Բ. Պապը խաչակրութիւն կը փութոյր (Էսկի Շէհիր) մօտերը պարտութեան մօտանցին թուրքերը և սկսան յառաջանալ դէպի Կիլիկիա: Բայց ծարաւն ու անօթութիւնը մեծ աւերներ գործեցին խաչակիրներու բանակին մէջ և հազարաւորներ մեռան:

Կիլիկիոյ վրայ կ'իշխէր այն ատեն Կոստանդին

Ա. Ռուբինեան, որ ամէն օժանդակութիւն ցոյց տուաւ խաչակիրներուն և օգնեց անոնց Նիզսիոյ դրաւուով: Վեց ամսուան պաշարումէ մը յետոյ գրաւեցին նաեւ Անտիօք հարուստ քաղաքը և մեծ պաշար ձեռք ձգեցին: Ապա ճամբայ ելան դէպի Երուսաղէմ. այդ ժամանակ հազիւ 50 հազար հոգի մնացեր էին: Երբ վերջին բլուրէն տեսան Երուսաղէմը, մոռցան իրենց կրած նեղութիւնները, ցնծութեան աղաղակներ բարձրացուցին: Պաշարեցին Ս. Քաղաքը և կատաղի յարձակումով մը գրաւեցին (1099): Քրիստոնեայ թագաւորութիւն մը հաստատեցին. առաջին թագաւորը եղաւ Կոստանդուս Պոլեյօն, որ Քրիստոսի գերեզմանին պաշտպան տիտղոսն ստացաւ:

Բ. ԽԱՉԱԿՐՈՒԹԻՒՆ (1147-1149). — Յիսուն տարի

վերջ, մահմետականները, Նուբէտտին Սուլթանի ղեկավարութեամբ Նիզսիոյ վրայ կը յարձակին և երկիրը գրաւելով աւարի կուտան: Նուբէտտին կ'սպառնար Երուսաղէմի իշխանութեան գոյութեան:

Երկրորդ խաչակրութիւն մը անհրաժեշտ կը դառնար: Յրանսայի և Գերմանիոյ թագաւորները Երուսաղէմի օգնութեան

Միջին դարու զինուորներ և իրենց զրահները ցոյց տուան: Երկու զաշնակիցները Նիկիոյ մէջ կը միանան և կը յառաջխաղան, կը մտնեն Երուսաղէմ:

կը պաշարեն Դամասկոսը, բայց չյաջողելով գրաւել, կը դառնան Եւրոպա:

Գ. ԽԱՀԱԿՐՈՒԹԻՒՆ (1189-1192). — Նուրէտախին յաջորդը՝ Սալահէտախին, 1187ին աիրեց Եգիպտոսի, յարձակեցաւ Երուսաղէմի Գուհտոն Լուսինեան իշխանին վրայ, Տիրեքիատի մէջ յաղթեց և գրաւեց Երուսաղէմը: Երրորդ խաչակրութիւն մը կազմուեցաւ, որուն գլուխը կը գտնուէին Անգլիոյ Ռիչարտ Առիւծաւոր և Ֆրանսայի Փիլիպպոս Օգոստոս թագաւորներն ու Գերմանիոյ Ֆրետերիք Շիկամօրուս կայսրը: Առաջին երկուքը ծովու, իսկ վերջինը ցամաքի ճամբով եկան Պաղեստին: Ֆրետերիք մէկ քանի անգամ յաղթեց սելճուգեաններուն և նոյն իսկ Գոնիան գրաւելով հասաւ Կիլիկիա: Կիլիկիոյ վրայ կ'իշխէր Լեւոն Բ., որ մեծ ընդունելութիւն ըրաւ խաչակիրներուն և օգնեց անոնց: Ֆրետերիք խոստացաւ վերագարձին թագաւորական թագ զրկել Լեւոնի: Դժբախտաբար ան չկրցաւ իր նպատակին հասնիլ, որովհետև ձիով Կիւղնոս գետէն անցած միջոցին խեղդուեցաւ: Միւս երկու թագաւորները երկար պաշարումէ մը յետոյ Աքիա քաղաքը գրաւեցին, բայց չյաջողեցան Երուսաղէմը գրաւել: Ֆրանսայի թագաւորը ետ դարձաւ, Ռիչարտ երկու տարի եւս շարունակեց պատերազմը, և յետոյ խաղաղութեան դաշինք կնքեց: Երուսաղէմ մնաց մահմետականներուն ձեռքը, իսկ Երուսաղէմի իշխանը Կիպրոս հաստատուեցաւ:

Դ. ԽԱՀԱԿՐՈՒԹԻՒՆ. — Զորորդ խաչակրութեան պետերը վենետիկցիներու նաւերով Պոլիս եկան: Բիւզանդական ներքին վէճերուն միջամուխ եղան: Պատերազմէ մը յետոյ խաչակիրները քաղաքը գրաւեցին և խաչակիր իշխան մը՝ Պոսուէն, կայսր ընտրեցին: Այս լատին կայսրութիւնը տեւեց 50 տարի (1204—1260):

ՎԵՐՋԻՆ ԽԱՀԱԿՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ. — Ե. խաչակրութեան առաջնորդները եղան մահմետներու Անգրէա Բ. թագաւորը և Ֆրանսայի իշխան մը: Եգիպտոս արշաւեցին և առանց մեծ դժուր մը տեսնելու ետ դարձան: Զ. խաչակրութիւնը վարեց Ֆրետերիք Բ. որ սուլթանին հետ բանակցելով Երուսաղէմը գնեց և տաւ տարուան զինագումը մը կնքեց:

1244ին մահմետականները վերջնականապէս գրաւեցին Երուսաղէմը: Եօթերորդ և ութերորդ խաչակրութիւնները կազմուեցան Ֆրանսայի Ս. Լուի իշխանին առաջնորդութեամբ: Եօթերորդ խաչակրութեան ընթացքին, ան յարձակեցաւ Եգիպտոսի վրայ, Դամիէթը գրաւեց, բայց Մանսուրայի մէջ գերի ինկաւ և ստիպուեցաւ Դամիէթը վերագարձնել ազատուելու համար (1249): Ութերորդ խաչակրութիւնը ուղղուեցաւ Թունուզի դէմ, ուր թագաւորը ժանտախտէ բռնուելով մեռաւ (1270):

ՈՒՐԻՇ ԽԱՀԱԿՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ. — Այս գլխաւոր արշաւանքներէն դուրս, ուրիշ խաչակրութիւններ ևս կազմուեցան թէ՛ Ասիոյ և թէ՛ Եւրոպայի մէջ, ուր մտած էին թուրքերը: Բ'է մէկը կատարելապէս յաջողեցաւ իր նպատակին հասնիլ: Այս արշաւանքները այն արդիւնքը ունեցան միայն որ արգիլեցին թուրքերու յառաջխաղացքը: Վերջինը նաւային արշաւանք մը եղաւ, որ յանգեցաւ Լէպանտոյ նաւային յաղթանակին (1572):

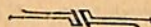
ԽԱՀԱԿՐՈՒԹԵԱՆՑ ՀԵՏԵԻԱՆՔՆԵՐԸ. — Թէև խաչակրութիւնները չյաջողեցան իրենց նպատակին մէջ, որ էր Ս. վայրերը ազատել, բայց կարեւոր և օգտակար հետեւանքներ ունեցան Եւրոպայի համար:

Անոնք արդեւ եղան և կոստեցուցին մահմետականներու (թուրք) դէպի Արեւմուտք արշաւը: Ժողով-

վերջներու միջև հաստատուած յարաբերութեանց շնորհիւ, վաճառականութիւնն ու ճարտարարուեստը զարգացան և արուեստներն ու գրականութիւնը նոր թափ մը ստացան: Աւատական իշխաններու զօրութիւնը տկարացաւ և ատոր փոխարէն թագաւորներու իշխանութիւնը զօրացաւ: Ասպետական կարգեր հաստատուեցան, ինչպէս Հիւրընկալ, Տաճարական և Տեսնեան, որոնց նպատակն էր խաչակրութեան շահերը պաշտպանել:

Խաչակրութիւնները, ընդհակառակն, վնասակար եղան Արեւելքի քրիստոնեաներուն համար. կրօնական խնդիրներ յուզելով՝ ներքին խռովութեանց և երկպառակութեանց պատճառ եղան և մահմետականներու մոլեռանդութիւնը գրգռեցին Արեւելքի քրիստոնեաներուն դէմ:

Խաչակիրները զօրաւոր ազդեցութիւն գործեցին հայոց ներքին, քաղաքական և պալատական կեանքին վրայ: Արեւմտեան սովորութիւնները մտան մեր մէջ, լատիներէն լեզուն տարածուեցաւ և իր ազդեցութիւնը թողուց հայոց լեզուին ու գրականութեան վրայ:

Գ Լ ՈՒ Խ Թ.

ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐՈՒՆ

ՖՐԱՆՍԱ

ԱՐԴԻ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.— Միջին դարու վախճանին է որ կը կազմուին արդի պետութիւնները՝ Ֆրանսա, Անգլիա, Սպանիա: Աւատական իշխանութեանց տկարացումովը, մէկ քանի իշխանական ընտանիքներ յաջողեցան ընդարձակ պետութիւններ կազմել: ԺԳ. դարուն կազմուեցան Ֆրանսան ու Անգլիան, ԺԾ. դարուն՝ Սպանիան և Բորթուկալը: Գերմանիան և Իտալիան բաժան բաժան մնացին մինչև ԺԹ. դար:

ՖՐԱՆՍԱ.— Կարոլոսի կայսրութեան բաժանուածն յետոյ, Ֆրանսա թագաւորութիւն մը կազմեց, որ ներկայ Ֆրանսայի հազիւ երեք քառորդ մեծութիւնն ունէր: Բայց Կարոլոսի յաջորդները հետզհետէ տկարացան, մինչդեռ աւատապետները կը զօրանային:

Կարլովինկեան վերջին թագաւորը 987ին զահէն զրկուեցաւ և Հիւկ Բապէթ թագաւոր ընտրուեցաւ և օծուեցաւ Նուայօնի մէջ: Բապէթեան գերդաստանն էր որ յաջողեցաւ Ֆրանսայի Միութիւնը իրագործել: Սկիզբները շատ դժուարութիւններ կրեցին. իւրաքանչիւր թագաւոր իր անդրանիկ որդին՝ իր ողջութեան թագաւոր կ'օծէր, յաջորդականութեան կըռիւններէն խուսափելու համար: 1100ին այս թագաւորութեան ենթակայ էր միայն Իլ աը Ֆրանսը: Արդի

Ֆրանսայի միւս մասերը բաժնուած էին աւատական իշխաններու միջեւ:

Լուի Զ. երկար տառն կռուեցաւ ըմբոստ պառններուն (իշխան) դէմ, զօրացուց իր ազդեցութիւնը, պաշտպանեց եկեղեցին ու ժողովուրդը և շատ ժողովրդական դարձաւ:

Փիլիպպոս Օգոստոսը (1180-1223) հետզհետէ ընդարձակեց իր թագաւորութիւնը. կռուեցաւ Գերմանիոյ և Անգլիոյ միացեալ ուժերուն դէմ և յաղթեց: Ան գեղեցկացուց Փարիզը, հիմնեց համալսարանը և արքայական կալուածները երեք անգամ ընդարձակեց:

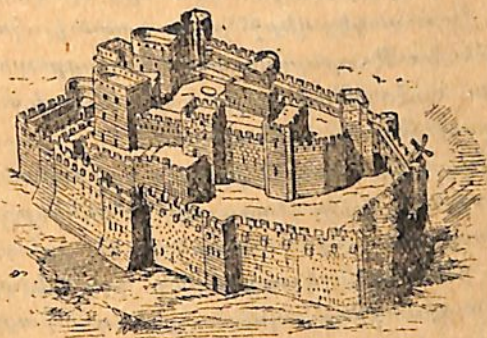
Ս. Լոիի (1226-1270).— Ֆրանսայի ամենէն մեծ թագաւորներէն մին եղաւ. իր մանկութեան լաւ կրթութիւն մը ստացած էր: Ան ստիպուեցաւ նախ կռուիլ ըմբոստ իշխաններուն դէմ: Յաղթեց անգլիացիներուն, որոնք ապստամբ իշխաններուն օգնութեան փութացած էին: 44 տարուան իր երկար թագաւորութիւնը բարդաւածման շրջան մը եղաւ Ֆրանսայի համար: Իր օրով առեւտուրը, ճարտարարուեստը և արուեստները շատ զարգացան: Երկու խաչակրութիւններ կազմակերպեց և մեռաւ Թուսուզի մէջ:

Վերջին ԲԱՊԵՅԱՆՆԵՐԸ.— Ս. Լուիի թոռ Փիլիպպոս Գեղեցիկ, երեք չնմանեցաւ իր մեծ հօրը: Ան ջանաց ամէն միջոցներով իր իշխանութեան սահմանները ընդարձակել: Ոչ մէկ միջոցի առջև կանգ առաւ իր նպատակին հասնելու համար: Դրամները խարդախեց, տաճարականները այրել տուաւ՝ անոնց ինչքերը դրաւելու համար: Պապին հետ թշնամացաւ, որովհետեւ կ'ողջէր եկեղեցականութիւնը տուրքի ենթարկել և Պապին նամակները կեղծեց:

Փիլիպպոս Գեղեցիկի երեք զաւակներուն մահէն յետոյ Վալուաներու ճիւղէն մէկը գահը բարձրացաւ:

Վալուաներու գահակալութիւնը առիթ տուաւ երկար պատերազմի մը Ֆրանսայի և Անգլիոյ միջեւ:

Անգլիոյ Եդուարդ Գ. թագաւորը կը պահանջէր որ Ֆրանսայի թագը իրեն արուի, որովհետեւ վերջին թագաւոր Կարոլոս Դ. ի քոյրը իր մայրն էր, և թէ այս թագաւորը մեռած էր առանց արու զաւակ ձգելու: Ասկի ծագեցաւ երկարատեւ պատերազմ մը (1337—1453) որ ծանօթ է հարիւրամեայ պատերազմ անուով: Այս պատերազմներուն միջոցին էր որ յուսա-

Ժ. Գ. դարու ամրոց մը

լքուած ֆրանսացիները, Օրլէանի համբաւաւոր կոյսին, Ժան ա'Արքի, —որ Ասուծոյ կողմէ դրկուած եր Ֆրանսան փրկելու—, ազդեցութեամբ ոգեւորուեցան, նոր գունդեր կազմեցին, յարձակեցան անգլիացիներուն վրայ և քանի մը յաղթանակներ տարին: Քիչ ետքը Ժան ա'Արք գերի ինկաւ անգլիացիներու ձեռքը, ուր զայն խարոյկի դատապարտեցին և Ռուանի մէջ, 1431ին, այրեցին: Բայց ֆրանսացիք աւելի մեծ քաջութեամբ կռուեցան, մինչև որ անգլիացիք քաջուեցան Ֆրանսայէն, Բալէն միայն պահելով իրենց ձեռքը (1453):

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ԱՆԳԼԻԱ, ՍՊԱՆԻԱ, ԻՏԱԼԻԱ

ԱՆԳԼԻԱ.— Իր աշխարհագրական դիրքին պատճառաւ Անգլիա երկար տառն կղզիացած վիճակ մը ունեցաւ: Քրիստոսէ առաջ, Կելտեր, Կաելներն ու Պրեքոնները արշաւեցին Անգլիա և հոն հաստատուեցան: Հռոմայեցիք, Յուլիոս Կեսարի օրով, գրաւեցին Անգլիան, որ անկէ վերջ մաս կազմեց հռոմէական կայսրութեան: Զ. դարուն գերման բարբարոս ցեղեր, Անգլերն ու Սաքսոնները արշաւեցին Անգլիա և եօթը թագաւորութիւններ հիմնեցին:

Թ. դարուն, Մեծն Ալֆրէտ, երկարատեւ կռիւներէ յետոյ, այդ եօթը թագաւորութիւնները միացուց և մէկ թագաւորութիւն կազմեց իր իշխանութեան տակ: Ան խոհեմօրէն կառավարեց իր երկիրը և քաջութեամբ դիմադրեց նորման կամ դանիացի ծովահէններուն, որոնք կ'ուզէին Անգլիան նուաճել: Իբրեւստուն վարչութեան և քաջութեան համար Անգլիոյ Շարլըմանը կոչուած է:

Մեծն Ալֆրէտի գերդաստանը իշխեց մինչեւ ԺԲ. դար, երբ դանիացի իշխան մը, Գանուտ, գրաւեց թագաւորութիւնը (1017): Բայց 1041ին, իշխանութիւնը դարձեալ անգլիական ցեղին անցաւ:

Նորմանտիոյ Կիչեոմ դուքսը 1066ին արշաւեց Անգլիա և անգլիացի Հարոլտ թագաւորին յաղթելով դարձաւ թագաւոր: Ասոր վրայ Անգլիոյ մէջ ալ աւատականութիւն հաստատուեցաւ. աւատական իշխանները զօրաւոր ազնուականութիւն մը կազմեցին՝ թագաւորին իշխանութեան ներքեւ:

Այս յաղթանակին հետեւանքով Անգլիոյ թագաւորը, որ միեւնոյն տառն Նորմանտիոյ դուքսն էր, Ֆրանսայի թագաւորէն աւելի զօրաւոր դարձաւ: Այս պատճառաւ Կիչեոմ չուզեց հպատակիլ Ֆրանսայի թագաւորին, որու ճորտն էր, և առիթ տուաւ շատ մը պատերազմներու, որոնք նախարանը կազմեցին հարիւրամեայ պատերազմին:

ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ.— Յովհաննէս թագաւորին ժամանակ, Ֆրանսայի թագաւորները Նորմանտիան գրաւեցին: Անգլիացի ազնուականները օգտուելով թագաւորին պարտութենէն, ընդունիլ տուին անոր սահմանադրական օրինագիծ մը, որ Մեծ Սահմանագիր կը կոչուի և անգլիական օրէնքին հիմը կը կազմէ (1215): Այս օրէնքին համաձայն թագաւորը պարտաւոր էր ըլլորին իրաւունքը յարգել և արդար կառավարութիւն մը հաստատել: Առանց օրինական դատավարութեան, ոչ մէկ ազատ մարդ պիտի ձերբակալուէր կամ բանտարկուէր: Ոչ մէկ տուրք կարելի էր հաստատել առանց ընդհանուր ժողովի հաւանութեան:

Հենրիչոս Դ.ի օրով ազնուականները աւելի եւս տկարացուցին թագաւորին բացարձակ իշխանութիւնը և գումարեցին խորհրդաւոր, որուն կը մասնակցէին՝ բացի ազնուականներէ և կղերականներէ, առաջին անգամ ըլլալով, նաև քաղաքներէ ընտրուած երեսփոխաններ (1265):

Եդուարդ Գ.ի ժամանակ սկսաւ հարիւրամեայ պատերազմը Ֆրանսայի հետ (1337—1453): Այս պատերազմը Անգլիոյ համար այն օգուտն ունեցաւ որ նորման և սաքսոն ցեղերը իրարու հետ ձուլուելով մէկ ազգութիւն կազմեցին:

Ռիչարտ Բ.ի անկումէն յետոյ Լեմբարտի ցեղը

տիրեց (1399-1461): Այս միջոցին տեղի ունեցաւ Երկու վարդից պատերազմը (1455-1485) Լեւոնաւսի և Եորքի ցեղերուն միջև: Եորքեանները յաղթեցին և դահը անցաւ Եորքի, որմէ վերջ Դիւղըր ընտանիքը թագաւորեց:

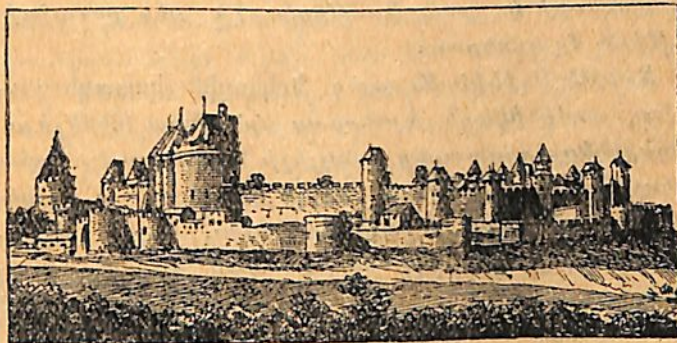
ՍՊԱՆԻԱ.— Ամբողջ միջին դարու ընթացքին Սպանիա մշտական կռիւներու թատր մը հանդիսացաւ: Լեւոնները ապստամբած քրիստոնեաները շարունակեցին իրենց կռիւը՝ արշաւող մահմետական հրոսակախումբերուն դէմ, մինչև որ յաջողեցան չորս փոքրիկ թագաւորութիւններ հաստատել Սպանիոյ հիւսիսարևմտի մասերը: Նաւարայի (873), Գասիլիոյ (1026), Արագոնի (1035), Լեոնի և Ասուրիոյ (1037) թագաւորութիւնները:

ժե. դարուն, Գաստիլիոյ Իզապէլ թագուհին առնանալով Արագոնի Ֆէրտինանտ թագաւորին հետ, և երկու թագաւորութիւնները միանալով կազմեցին Սպանիոյ միակ թագաւորութիւնը, որ հետզհետէ զօրանալով՝ յարձակեցաւ Կրանատայի մահմետական թագաւորութեան վրայ, քաղաքը գրաւեց և դուրս վճարեց արաբական իշխանութեան մնացորդները (1492): Այս շրջանին էր որ հաւաստեցնուիւնք հաստատուեցաւ Սպանիոյ մէջ և հրէական հալածանքը սկսաւ: Իզապէլ թագուհին էր որ նիւթապէս օգնեց Քրիստափոր-Գոլոմպոսի, որ իր մեծ ճամբորդութիւնը կատարեց և նոր Աշխարհը գտաւ:

ԻՏԱԼԻԱ.— Միջին դարուն Իտալիա չյաջողեցաւ միացնել թագաւորութիւն մը կազմել: Ներքին մըշտատեւ կռիւները երկիրը ամայացուցին: Կռիւը կը մղուէր երկու կուսակցութեանց՝ ազնուականներու և ժողովրդականներու միջև: Առաջինները, որոնք Կիպելիններ կը կոչուէին, Գերմանիոյ օգնութեան դի-

մեցին: Ժողովրդականները, որոնք Կելֆեան կը կոչուէին, ազգային կուսակցութիւն մըն էին և կը վաշելէին Պապին հովանաւորութիւնը:

Իտալիան բաժնուած էր շատ մը պետութիւններու, որոնց գլխաւորներն էին. Իտալիոյ հիւսիսարևմտի մասերը՝ Սալուայի և Միլանի դքսութիւնները, Կեդրոնը՝ Պապական իշխանութիւնը, հարաւարկողը՝ Նափոլիի թագաւորութիւնը և Վենետիկի ու Ճենովայի հանրապետութիւնները:

ԺԳ. դարու Բաղաֆ մը

ՎԵՆԵՏԻԱ ԵՒ ՃԵՆՈՎԱ.— Վենետիկ ծովային շատ զօրաւոր պետութիւն մըն էր: Արեւելքի մէջ բազմաթիւ գաղթավայրեր ունէր, եզէական կղզիներուն մեծ մասը իրեն կը պատկանէր: Առեւտրական Տուներ ունէր ամբողջ Բիւզանդական կայսրութեան մէջ և ընդարձակ վաճառականութիւն մը կ'ընէր: Ազնուապետական հանրապետութիւն մըն էր, որուն նախագահը կը կոչուէր դոժ (դուքս): 1508ին կորսնցուց իր կարեւորութիւնը:

Ճենովա, ընդհակառակը, ժողովրդական հանրապետութիւն մըն էր: Ան մրցակից էր Վենետիկի, եր-

բնմն նոյնիսկ յաջող կռիւներ մղեց Վենետիկի դէմ, բայց չկրցաւ անոր հաւասարել: Իր զօրութեան թը-
ւականը կ'սկսի Կ. Պոլսոյ լատին կայսրութեան ջըն-
ջուսէն ետք, երբ օգնեց Բիւզանդիոնի Պալէոլոկ կայ-
սեր և փոխարէն ստացաւ Կ. Պոլսոյ շրջակայքը քանի
մը տեղեր, ինչպէս նաև քանի մը կարեւոր վայրեր՝
Վոսփորի երկայնքը:

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ.— Իտալիա,
հակառակ իր ներքին զգախտ պատերազմներուն,
գեղարուեստի և գրականութեան մէջ մեծ յառաջի-
մութիւն մը ունեցաւ:

Տանթէ Ալիկիէրին գրեց Երկնային կասակերգու-
քիւնը, տոմինիկեան կրօնաւոր մը՝ Յրա Անճելիքօ,
եկեղեցիները զարդարեց զմայլելի նկարներով: Պրիւ-
նէլէսչի շինեց Յիւրանաի Սէնթ Մարի մայր եկեղե-
ցին: Այս քաղաքը, Միտիչինոններու օրով, Արեւ-
մտեան Եւրոպայի գեղարուեստական մայրաքաղաքը
դարձաւ:

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

ԳԵՐՄԱՆԻԱ

ԳԵՐՄԱՆԻԱ.— Գերմանիոյ թագաւորները Ժա-
ռանգաբար իրարու չէին յաջորդեր, այլ կ'ընտրուէին:
Երբ թագաւոր մը մեռնէր, գերման իշխանները ժո-
ղով կը գումարէին նոր մը ընտրելու համար: Ընդ-
հանրապէս մեռնող թագաւորին տղան կամ եղբայրը
կ'ընտրուէր թագաւոր:

Գերման արքայական երեք մեծ գերդաստաններ
կային: Ժ. դարուն Սաքսոնեան տունը կ'իշխէր Կիւ-

սիապին Գերմանիոյ վրայ: ԺԱ. դարուն՝ Յրանքոն-
եան տունը՝ կեդրոնական մասին վրայ: ԺԲ. և ԺԳ.
դարերուն՝ Սուապեան տունը:

Գերմանիոյ մէջ, թագաւորները Յրանսայի Թա-
գաւորներէն աւելի զօրաւոր էին, որովհետեւ գերման
իշխանները կը հնազանդէին թագաւորին: Բայց ԺԳ.
դարուն կորսնցուցին այս սովորութիւնը:

Իտալիա Ժ. դարուն մեծ խռովութեան մէջ էր:
Այն ատեն գերման թագաւոր մը՝ Օթօն Ա., բռնա-
կով մը Ալպեաններէն անցաւ, մտաւ Հռոմ և կայսր
պսակուեցաւ: Անկէ ի վեր, մօտ 500 տարի, իւրա-
քանչիւր գերման թագաւոր, ընտրուելուն պէս, գեր-
ման ասպետներու բանակով մը, Իտալիա կ'անցնէր,
նախ Պալիա կ'երթար Լոմպարտիոյ թագաւորական
երկաթեայ պսակը ընդունելու, յետոյ կուգար Հռոմ՝
կայսերական պսակը ստանալու:

Այսպէս Գերմանիա և Իտա-
լիա միշտ միեւնոյն կայսրին են-
թակայ էին: Բայց որովհետեւ
կայսրը Գերմանիա կը բնակէր,
իտալացիք երբեմն չէին հնա-
զանդեր անոր: Յաճախ կայսրը
կ'ստիպուէր կռիւ մղել՝ Հռոմ
հասնելու համար:

ՊԱՊԵՐԸ.— Պապը Հռոմի իշ-
խանն էր, միեւնոյն ատեն արեւ-
մտեան բոլոր քրիստոնեանե-
րուն պետը: Պապերը նախ Գեր-
մանիոյ կայսեր կողմէ կ'ընտ-
րուէին ու կը հնազանդէին ա-
նոր: Կայսրը կ'ընտրէր նաև եպիսկոպոսներն ու աբ-

բաները: Ժողովներ կը գումարէր և կը վարուէր այնպէս՝ իբրև թէ ինքն ըլլար եկեղեցիին պետը:

Ի վերջոյ պապերը չուզեցին որ եկեղեցին աշխարհականէ մը կառավարուի: 1059ին որոշեցին որ պապը ընտրուի կարախնալներուն կողմէ:

ՎԷՃԵՐ ՊԱՊԵՐՈՒՆ ԵՒ ԿԱՅՍՐԵՐՈՒՆ ՄԻՋԵՒ.—

Պապերը արգելեցին կայսրերուն և թագաւորներուն եպիսկոպոսներ և արքաներ նշանակել: Եւ որովհետեւ եպիսկոպոսներն ու արքաները մեծ ստացուածքներ ունէին, զոր ստացեր էին կայսրերէն, այդ պատճառաւ ընդդիմացան և պայքարեցան պապերուն դէմ: Պապերուն դէմ մղուած այս կռիւները կը կոչուին *սքւչուքեան կռիւներ*: Հանրի Դ. կայսրը ամենէն աւելի պայքարեցաւ պապերուն դէմ: Գրիգոր Է. պապը բանադրեց զայն և հրամայեց իր սասպետներուն ըմբոստանալ անոր դէմ: Կայսրը լքուած իր հպատակներէն, իտալիա գնաց ներում խնդրելու պապէն: Գրիգոր Է. Գանոսայի դղեակը կը բնակէր: Չմոռուանցուորին, երեք օր, բոպիկ՝ դրան առջև կեցնել տուաւ կայսրը: Հանրի Դ. հաշտութիւն կնքեց պապին հետ 1122ին: Համաձայնեցաւ որ եպիսկոպոսներն ու արքաները ընտրուին կանոնիկոսէն:

Երեսուն տարի վերջ, Ֆրեաներիք Շիկամօրուս կայսրը, մեծ բանակով մը ստիպեց որ իտալացիները իրեն հնազանդին: Կործանեց Միլան քաղաքը: Բայց լոմպարտիայի միւս քաղաքները դաշնակցեցան կայսեր դէմ և պապը անոնց օգնեց, որովհետեւ չէր ուզեր որ ան իտալիոյ տիրանայ: Պապին կողմնակիցները կելֆեան կը կոչուէին, իսկ կայսեր կողմնակիցները՝ կլիպելեան: Կայսրը յաղթուեցաւ և հաշտութիւն խնդրեց: Ֆրեաներիք Շիկամօրուս քաջ էր և իր բոլոր հպատակները զինքը կը յարգէին: Ան խաչակրու-

թեան մեկնեցաւ և խեղդուեցաւ Կիլիկիոյ Կալիւկադնոս գետին մէջ:

Իր ժառանգորդները վերսկսան պատերազմը: Ֆրեաներիք Բ. ժառանգած էր Նափոլիի թագաւորութիւնը և իր բանակին մէջ ժամեատական զինուորներ ունէր: Ան յաղթեց լոմպարտացիներուն: Պապը շատ անգամներ բանադրեց զայն և հրամայեց իր հպատակներուն՝ ապստամբիլ կայսեր դէմ: Անոր մահէն վերջ, պապը յայտարարեց թէ կ'ուզէր ջնջել այդ ինքնու ճեղքը: Նափոլիի թագաւորութիւնը տուաւ Ս. Լուիի եղբոր՝ Ժան Անժուայի, որ գլխատել տուաւ Շիկամօրուսի վերջին ժառանգորդ՝ պատանի Կոնրատէնը:

ԳԵՐՄԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ.— Անկէ յետոյ գերման կայսրերը կ'ընտրուէին գերման հօթը ամենազօրաւոր իշխաններէն, որոնք կայսրնսիր կը կոչուէին: Իշխանները դիտմամբ տկար մէկը կայսր կ'ընտրէին: Կայսրը այլեւս ո'չ դրամ, ո'չ զինուոր ունէր և չէր կրնար իշխանները իրեն հնազանդեցնել: Իշխանները իրենց երկրին բացարձակ տէրն էին:

ՀԱՆՍԷԱՆ ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ.— Գերմանիոյ մէջ կարգ մը քաղաքներ ինքնավար էին: Անոնց բնակիչները կը հնազանդէին ին ընտանիքներու մեծերուն, զորս Պատրիկեան կը կոչէին: Ամենէն զօրաւոր քաղաքներն էին Լիւպեք, Համպուրկ, Պրէմ, Տանձիկ: Այս քաղաքները վաճառականութեամբ կ'ըլլալէին: Անոնք 1241ին դաշնակցութիւն մը կազմեցին որ կը կոչուէր Հանսեական դաշնակցութիւն: 80 քաղաքներ միացան այս դաշնակցութեան:

ՉՈՒԻՑԵՐԻԱԿԱՆ ՔԱՆԹՈՆՆԵՐԸ (ՆԱՀԱՆԳ).— Լիւսէնի լիճին շուրջը, լեռնային մասերուն մէջ աղատ գիւղացիներ կային: Գերման իշխան մը, Աւստրիոյ

դուքսը, որ կալուածներ ունէր հոն, ուղեց պարտա-
դէմ գիւղացիները որ իրեն հնազանդէին: Գիւղացի-
ները միացան և երդում ըրին որ դիմադրեն: Ասպետ-
ներու բանակ մը մտաւ անոնց երկիրը բայց ջարդը-
ւեցաւ Մորկարտէնի մէջ, 1315ին:

Գիւղացիներու այս դաշնակցութեան նախ երեք
նահանգներ միացած էին, 1353ին հինգ նահանգներ
ևս միացան: Հետզհետէ բոլոր զուիցերիացիները ա-
նոր մէջ մտան և կազմեցին տասներեք նահանգներու
դաշնակցութիւնը:

Պուրկոնիոյ դուքսը, Կարոլոս Յանդուգն, կար-
ծեց թէ իր ասպետները պիտի կրնան ջախջախել այդ
հետխոսն գիւղացիները: Բայց երկու ձախտամարտնե-
րու՝ Կրանտոնի և Մորասի մէջ՝ ասպետները ջնջուե-
ցան և Զուիցերիան իր ազատութիւնը ձեռք բերաւ
1476ին:

ՊԱՊՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ.— Պապը յաղթած էր
գերման կայսեր, և, 50 տարի, ամբողջ աշխարհը կը
հնազանդէր անոր: 1300ին, Բոնիֆատ Ը. պապը, Ֆը-
րանսայի Փիլիպպոս Գեղեցիկ թագաւորին կոնդակ մը
դրկեց, որով կ'արգիլէր Ֆրանսայի եպիսկոպոսներէն
և վանքերէն հարկ առնել: Փիլիպպոս որ դրամի պէտք
ուներ, և կ'ուզէր իր երկրին միակ և բացարձակ տէրն
ըլլալ, այրեց կոնդակը: Երբ պապը կ'ուզէր զայն
բանադրել, Ֆրանսայի ասպետ մը, խալացի բախ-
տախնդիրներէ խումբ մը կազմեց և պապին բնակարա-
նին վրայ յարձակելով ձերբակալեց զայն (1303): Կար-
տինալները, Ֆրանսայի մը՝ Բլէման Ե.՝ պապ ընտրե-
ցին, որ Հռոմէն մեկնեցաւ և Ավինեոն բնակեցաւ
(1309): Պապերը 70 տարի Ավինեոն մնացին և շար-
ժեցան ըստ կամս Ֆրանսայի թագաւորին:

ՄԵԾ ՀԵՐՉՈՒԱԾԸ.— Իտալացիք բողոքեցին: Ի

վերջոյ Գրիգոր ԺԱ. պապը Հռոմ եկաւ 1376ին: Եր-
կու պապեր գոյութիւն ունեցան այն ատեն:

Արեւմուտքի քրիստոնեաները բաժանուեցան եր-
կու մասի: Սպանիա, Ֆրանսա և Սկովտիա կը հնա-
զանդէին Ավինիոնի պապին, միւս երկիրները՝ Հռոմի
պապին: Այս երկուութիւնն է որ կը կոչուի Մեծ
հեռնում:

1414ին, բոլոր երկիրներու եպիսկոպոսները մեծ
ժողով մը գումարեցին Կոնստանտի մէջ, ստիպեցին
պապերը որ հրաժարին և ընտրեցին նոր միակ պապ
մը: 1431ին ուրիշ եկեղեցական ժողով մը գումարուե-
ցաւ Պալի մէջ, եկեղեցիի կազմակերպութիւնը բա-
րեկարգելու համար: Շատ մը երկիրներու մէջ պապի իշ-
խանութեան դէմ ըմբոստացան: Անկէ յետոյ պապերու
իշխանութիւնը սկսաւ տկարանալ և պապերը կոր-
սընցուցին իրենց ազդեցութիւնը:

○○○◎○○○

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

ԲԻԻԶԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՄՈՒԹԻՒՆԸ

ՄԱԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ԴԵՐԴԱՍՏԱՆԸ (877-1057).— Մա-
կեդոնական գերդաստանի իշխանութիւնը 180 տարի
կը տեւէ և բիւզանդական կայսրութեան ամենափայ-
լուն շրջաններէն մին կը կազմէ: Արդարեւ եթէ նկա-
տի առնենք տրեւմտեան թագաւորութիւնները, ո-
րոնք դեռ կազմուելու վիճակին մէջ էին, և արա-
բական կայսրութիւնը, որ իր քայքայման շրջանը
կ'ապրէր, բիւզանդական կայսրութիւնը այն միջոցին
փայլուն վիճակ մը ունէր և Եւրոպայի գլխաւոր պե-
տութիւնն էր:

Այս գերդաստանի ամենէն նշանաւոր կայսրերն եղան Վասիլ Ա., Վասիլ Բ. (976-1025) որ պուլկարասպան կը կոչուէր, Մօրիկ, Յովհաննէս Չմշկիկ, Կոստանդին, Էսայն, որոնք բոլորն ալ ծագումով հայ էին:

ԱՐՏԱՔԻՆ ԿԻՒԻՆԵՐ.— Մակեդոնական կայսրերը շարունակեցին իրենց կռիւները արաբական կայսրութեան դէմ, որ շատ տկարացած՝ իր անկման շրջանը կ'ապրէր: Անոնք հետզհետէ վերագրաւեցին Կրետէն (961), Կիլիկիան (965), Անտիօքը (968) և հայկական գաւառները: Ի վերջոյ, երկու ճակատամարտերով, բիւզանդացիք վտարեցին արաբները Սուրիայէն և հասան մինչև Երուսաղէմ, որ արաբներուն ձեռքը մնաց:

Պուլկարներուն դէմ կռիւները աւելի երկարատև և բուռն եղան: Պուլկարները ստորին Դանուբի եզերքները հաստատուելէին: Թ. դարուն, պուլկար պետերէն մին, Կրում, իր արշաւանքներովը աւերած էր Թրակիան, պարտութեան մատնած բիւզանդական բանակները և նոյնիսկ պաշարած էր Պոլիսը:

Ժ. դարուն Սիմէոն ձարը կրկին յաղթած էր կայսերական բանակներուն և մինչև Պոլիս հասած: Վըտանգը աւելի ահաւոր դարձաւ Սամուէլ (հայ) ձարին ժամանակ, որ տէր դարձած էր Պալքանեան թերակղզիին: Բայց 986ին, Վասիլ Բ. կայսրը յարձակողականի անցնելով՝ կը ջախջախէ պուլկար բանակները և պուլկարասպան անունը կ'ստանայ:

Պուլկարներու դէմ մղուած այս կռիւները ուժաւորուելով յոյները և բիւզանդական կայսրութեան տկարացման ամենակարեւոր պատճառներէն մին եղան:

ԿՈՄՆԵՆԵԱՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆ (1057-1204).— ԺԱ. դարուն բիւզանդական կայսրութիւնը իր անկման

դուռը հասած էր արդէն: Պալքաններու մէկ մասին վրայ հաղիւ կրնային իրենց իշխանութիւնը պահել, իսկ Փոքր Ասիոյ մէջ սելճուգեանները հասած էին մինչև Պոլսոյ դռները և կ'սպառնային կայսրութեան գոյութեան՝ երբ խաչակրութիւնները սկսան: Ալեքսիս Կոմնենոս կայսրը յաջողեցաւ կայսրութեան ուժը վերակենդանացնել և խաչակիրներու օգնութեամբ գրաւուեցին ընել Փոքր Ասիոյ մէջ: Խաչակիրներու արշաւանքները մէկ կողմէ օգտակար եղան. մահմետականները տկարացնելով երկարաձգեցին կայսրութեան գոյութիւնը: Բայց միւս կողմէ՝ անոնց Սուրիոյ մէջ հաստատուելը մեծ հարուած մը եղաւ բիւզանդական առեւտուրին: Վենետիկի և Ճենովայի վաճառականները Պոլսոյ մէջ գաղութներ հիմնելով, վաճառականութիւնը իրենց ձեռքին մէջ առին ի վնաս յոյներուն:

Չորրորդ խաչակրութիւնը, Վենետիկի հանրապետութեան ազդեցութեամբ, չեղեցաւ իր նպատակէն և խաչակիրները յոյներուն հետ կռուի բռնուելով, առանց մեծ դժուարութեան Պոլիսը գրաւեցին և հոն լատին կայսրութիւն մը հաստատեցին (1204): Աւատական դրութիւնը հաստատուեցաւ նաև Պոլսոյ մէջ: Յոյները թշնամական վերաբերում մը ունէին այս նոր տիրապետութեան դէմ: Յոյն ազնուականները Փոքր Ասիոյ և հին կայսրութեան հեռավոր վայրերուն մէջ իշխանապետութիւններ հաստատեցին: 1261ին, Նիկիոյ կայսրը, Միքայէլ Ը., իր շուրջը համախմբելով յունական իշխանները, յաջողեցաւ վերագրաւել Կ. Պոլիսը և կայսրութիւնը վերահաստատել:

Միքայէլ Պալէոլոկ բիւզանդական կայսրութեան վերջին մեծ վահագետը եղաւ, որ 23 տարի կառավարեց և իր ճարտար վարչութեան ու մղած յաջող պա-

տերազմներուն շնորհիւ, յաջողեցաւ գրեթէ ամբողջ Պալքաններն ու Փոքր Ասիան իր ազդեցութեան տակ առնել: Իր մահէն յետոյ, սակայն, իր յաջորդները չկրցան իր գործը շարունակել:

ԱՆԿՈՒՄ ԲԻԻԶԱՆԴԱԿԱՆ ԿՍՅՍՐՈՒԹԵԱՆ (1261—1453).— Կ. Պոլսոյ յոյն կայսրերը թէև կրցան 200 տարի Պոլիսը իրենց ձեռքը պահել, սակայն իրենց իշխանութիւնը չատ անշուք և աննշան էր: Վերջին կայսրերը թոյլ և ապիկար մարդիկ էին, թէև քաղաքը ամրաշէն էր և արտաքին թշնամիները՝ ո՛չ այնքան զօրաւոր: Ժ. Դարուն օսմանեան թուրքերը յաջորդաբար գրաւեցին կայսրութեան զանազան մասերը և 1453ին ալ տիրացան Կ. Պոլսոյ:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

ՄԻՋԻՆ ԴԱՐՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ

Միջին դարերը, որոնք Ե. դարէն կ'սկսին և կը վերջանան ժե. դարուն, քաղաքակրթական տեսակէտով կարելի է երկու շրջանի բաժնել: Առաջին շրջանը որ Ե. դարէն մինչև ժԱ. դար կ'երկարի, խաւարի և ագիտութեան շրջան մըն է Եւրոպայի համար: Այս շրջանին դանդաղ բայց յարատեւ կերպով քրիստոնէական սկզբունքները կը տարածուին և բարբարոսները դարձի կուգան: Բարբարոսները քրիստոնէայ դարձած՝ ամէն տեղ քաղաքական և եկեղեցական իշխանութիւններ կը հաստատեն: Պատեւրազմները թէև յաճախադէպ են և բարքերը բիրտ, բայց եկեղեցիին շնորհիւ, վայրագ կռուողները ասպետներու փոխուած են: Գազանային ջարդերը հետեզ-

հետէ վերջ կը գտնեն, ոչ-պատերազմիկ խաղաղ ժողովուրդը նուիրական կը դառնայ, կողոպուտն ու աւերը, քաղաքներու և գիւղերու կործանումը, գերեւարութիւնը տակաւ առ տակաւ կը մեղմանան: Ճորտեր դեռ կան, բայց գերիներու նման վաճառքի նիւթ չեն և որոշ իրաւունքներ կը վայելեն:

Եւրոպայի այս խոր ագիտութեան շրջանին, Արեւելքն է որ կը փայլի և իր քաղաքակրթութիւնը կը տարածէ Արեւմուտքի մէջ: Արդարեւ այս շրջանին արարները չատ բարձր մշակոյթ մը ունէին: Անոնք սորվեցուցին Արեւմուտքի ժողովուրդներուն թուանշաններու գործածութիւնը, թուղթի պատրաստութիւնը, հաւանաբար նաեւ կողմնացոյցի գործածութիւնը: Արարները առաջին անգամ վառօդը գործածեցին, զոր փոխ տուած էին շինացիներէն: Պաշտառի, Դամոսկոսի, Կորնովայի և Գահիրէի դպրոցները ծաղկած վիճակ մը ունէին: Բանաստեղծութիւնը, գեղարուեստներն ու գիտութիւնը արարներու մօտ բարձր աստիճանի մը հասած էին: Գրահաւելն ու քիմիագիտութիւնը արարները ստեղծեցին. բժշկութիւնն ալ ծաղկած էր անոնց օրով. ալիւլը անոնց գիւտն է:

ԺԱ. դարէն վերջն է որ երկրագործութիւնը, առեւտուրն ու արհեստները կ'սկսին զարգանալ Արեւմուտքի մէջ: Խաչակիրներու արշաւանքներուն շնորհիւ, Արեւմուտքի ժողովուրդները չփման մէջ մանեւել, Արեւելքի ժողովուրդներուն հետ, վաճառուկանութիւնն ու արուեստները մեծ զարկ կ'ստանան:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍ.— Միջին դարու գրականութիւնը կարելի չէ բաղդատել Արդի ժամանակներու գրականութեան հետ, որ ապագրուած էր բարիքները կը վայելէ: Սակայն, ան սկզբնա-

ւորութիւնը կը կազմէ արդի գրականութեան : Գուսաններ, Տրուպաններ, զգեսկէ դղեսկ, քաղաք կը պատին և իրենց տաղերը կ'երգեն : Պատմագիրները խաչակիրներու պատմութիւնը կը պատմեն : Ճարտարապետութիւնը շատ կը զարգանայ և գլուխ-գործոցներ կ'արտադրուին, որոնք մեր օրերուն իսկ հիացումի առարկայ են :

Ամիենի մայր եկեղեցին ապակիներ ստեղծած են :

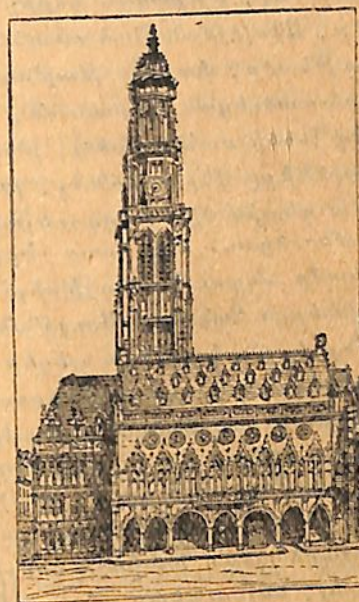
Յրանսան է որ այս շրջանին ամենէն աւելի փայլած է, մանաւանդ Ս. Լուի թագաւորին օրով, երբ գրական ու գեղարուեստական ամենամեծ շարժումը սկսաւ :

Կրթական տեսակէտով ալ այս դարերուն մեծ

Միջին դարերուն է որ շինուած են հիւսիսային Ֆրանսայի, Ռէնսի, Նոթր Ծամ տը Փաբիի, Շարթրի ևն. հոյակապ մայր եկեղեցիները : Այս փառաւոր մայր եկեղեցիները շինուեցան նախ ռումանական և ապա գոթական ոճով, որ ժ. Գ. դարուն վերջերը սկսաւ, և իր կատարելութեան հասաւ ժ. Գ. և ժ. Դ. դարերուն մէջ : Արուեստագէտներ հազարաւոր արձաններ շինած, տաճարներ գեղազարդած և բազմերանգ

շառաջդիմութիւն եղած է : Ամէն եպիսկոպոսութիւն մայր եկեղեցիին կից ունէր իր դպրոցը, ասոնցմէ զատ հիմնուեցան համալսարաններ : Փարիզի համալսարանը ժ. Գ. դարու սկիզբը ամենէն համբաււորն էր : Նշանաւոր էին նաև Օքսֆորտի, Քէմբրիճի, Բատուէքի, Մոնթելիէի, Սալամանքայի համալսարանները :

Նկարչութիւնն աւերածչութիւնն ալ մշակուեցան Միջին Դարուն, բայց աւելի զարգացան վերջին դարերուն մէջ :

Առասի քաղաքապետարանը

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

ԹՈՒՐԲԵՐԸ

ԹՈՒՐԲԵՐՈՒ ԾԱԳՈՒՄԸ. — Թուրքերը գաղթած են կեդրոնական Ասիայէն : ԺԱ. դարուն թրքական ցեղախումբէն ճիւղ մը, սելճուքեաններ, գրաւեցին Պարսկաստանը, Միջագետքը, Հայաստանը և հաստատուեցան Փոքր Ասիա :

ժ. Գ. զարուն, թաթարական արչաւանքներուն ժամանակ, թրքական ուրիշ ճիւղ մը, օսմանցի թուրքեր, Սիւլէյման Շահ անուն ցեղապետին առաջնորդութեամբ, փախան թաթարներուն առջեւէն և եկան հաստատուեցան Հայաստան, Երզնկայի կողմերը: Ճինկիզ Խանի մահէն յետոյ, թուրքերը ուզեցին իրենց հայրենիքը վերադառնալ, բայց Սիւլէյման Շահը եփրատ գետին մէջ խեղդուելով, իր ցեղը երկու մասի բաժնուեցաւ. մէկ մասը Էրթողրուլի առաջնորդութեամբ անցաւ Գոնիայի սելճուգեան տէրութեան սահմանները: Գոնիայի Սուլթանը սիրով ընդունեց զանոնք և ընտելութեան տեղեր տուաւ Բիւթանիոյ սահմաններուն վրայ: Էրթողրուլ մէկ կողմէ կը կռուէր Գոնիայի սուլթանին թշնամիներուն դէմ, միւս կողմէ կը ջանար իր հողերը ընդարձակել:

Էրթողրուլի մահէն վերջ անոր յաջորդեց Օսման Ա. որ աւելի քաջութիւն ցոյց տուաւ և իր երկիրը ընդարձակեց: Գոնիայի սուլթան Ալայէտտինի մահէն յետոյ, սելճուգեան տէրութիւնը բաժնուեցաւ մանր իշխանութիւններու. Օսման այդ մանր իշխաններուն մէջ ամենէն զօրաւորն էր. ան ընդարձակեց իր երկիրը, հետզհետէ գրաւեց Պրուսա, Ենիշէհիր, Ինէկէօլ քաղաքները և հիմը գրաւ թրքական անկախ պետութեան մը, որ իր անունով կոչուեցաւ Օսմանեան պետութիւն (1300):

Օսմանի յաջորդեց Օրխան, որ գրաւեց Նիկիան, Նիկոմիտիան և ուրիշ շատ մը քաղաքներ: Օրխան իր բանակը կազմակերպեց, տէրութիւնը բարեկարգեց, դատարաններ հիմնեց: Գերի առնուած քրիստոնեաներու զաւակները մահմետական դարձնելէ յետոյ, բանակ մը կազմեց անոնցմէ որոնք ենիչերի կոչուեցան: Օրխան Տարտանէլէն անցնելով գրաւեց նաև Կելիպօլու, Մալկարա և Սիլիվրի քաղաքները:

Օրխանի յաջորդեց իր որդին Մուրատ Ա. որ անցաւ Եւրոպա, գրաւեց Մարիցա գետի ամբողջ հովիտը և Ագրիանապոլիս քաղաքը, ուր փոխադրեց իր գահը: Մուրատ սկսաւ դէպի հիւսիս արշաւել: Պուլկարները, սերպերը և պոսնիացիները միացած՝ փոքիկէն կասեցնել անոր յառաջխաղացքը, բայց Գոսովայի դաշտին մէջ պարտուեցան: Սերպ վիրաւոր զինուոր մը, պատերազմի դաշտին վրայ, սպաննեց Մուրատը:

ՊԱՅԱՋԻՏ Ա. (1389—1402). — Պայազիտ շարունակեց իր հօրը աշխարհակալութիւնները և անցաւ Դանուբ գետը:

Մանուէլ Բ. կայսրը սարսափահար Եւրոպայի օգնութեան դիմեց: Հունգարիոյ Սիկիսմոնտ թագաւորին առաջնորդութեամբ խաչակրութիւն մը կազմուեցաւ: Եւրոպացի շատ մը ասպետներ եկան միացան Սիկիսմոնտի բանակին, որ մէկ քանի յաջողութիւններէ յետոյ, Նիկոպոլսոյ մօտ պարտուեցաւ թուրքերէն:

Մանուէլ ծովու ճամբով Պոլսէն մեկնեցաւ որպէս զի Եւրոպայի իշխանները ոտքի հանէ: Անգլիա և Ֆրանսսա հարիւրամետայ պատերազմով զբաղած ըլլալով չկրցան օգնել: Յուսահատ՝ իր մայրաքաղաքը վերադարձաւ:

Պայազիտ պաշարեց Կ. Պոլիսը, բայց երբ յունաց կայսրը յանձն առաւ Պոլսոյ մէջ մղկիթ մը և օսմանեան դատարան կանգնել և տարեկան հարկ մը վճարել, պաշարումը վերցուց: Արշաւեց Յունաստան և ամբողջ երկիրը գրաւեց: 1401ին կրկին Պոլիսը պաշարեց, այս անգամ անպատճառ կը գրաւէր զայն, եթէ չստիպուէր Ասիա անցնիլ և հանրկու թշնամիի մը Լէնկթիմուրի դէմ իր երկիրը պաշտպանել:

Լէնկթիմուր, թաթարաց իշխանութիւնը վերահաստատելով, Հնդկաստան, Պարսկաստան, Միջագետք, Հայաստան վերագրաւած՝ հասեր էր Փոքր Ասիա և Կ'ապառնար թրքական նորակազմ կայսրութեան: Պայազիտ անոր դէմ գնաց: Ճակատամարտը տեղի ունեցաւ Էնկիւրիի մէջ, 1402ին: Պատմութեան ամենամեծ ճակատամարտներէն մին մղուեցաւ: Երկու կողմէ հարիւր հազարաւորներ իրարու դէմ կը կռուէին: Պայազիտ յաղթուեցաւ և գերի ինկաւ Լէնկթիմուրի ձեռք, որ վանդակի մը մէջ դրաւ զայն և իր հետ տարաւ:

ՄէՀէՄէՏ Ա., ՄՈՒՐԱՏ Բ. — Սուլթան Պայագետի որդիներուն միջեւ յաջորդութեան կռիւ ծագեցաւ. բայց ՄէՀէմէտ Ա. որ ազնուասիրտ և վեհանձն էր, իր հօրը յաջորդեց և Չելիպի կոչուեցաւ: Ամէն կողմէ ղեսպաններ եկան իր գահակալութիւնը չնորհաւորելու: Հին դաշինքները նորոգեց: Յաղթեց Գարամանի իշխանին որ ապստամբած էր: Վենետիկցիներուն հետ պատերազմեցաւ, բայց քիչ յետոյ երկուստեք խաղաղութիւն կնքեցին: Կաթուածահար մեռաւ 1421ին:

Իր որդին Մուրատ Բ. իր թագաւորութեան ամբողջ ընթացքին ստիպուեցաւ կռուիլ քրիստոնեայ իշխաններուն դէմ, որոնք արգելք կ'ըլլային Պալքաններուն մէջ թրքական յառաջխաղացումին: Թրանսիլվանիոյ Հոսեանատ քաջասիրտ իշխանը, վերցնել տուաւ Պելիքատի պաշարումը և քանիցս յաղթեց թրքական բանակներուն: Էօթէն Ա. պապին յորդորանքով նոր խաչակրութիւն մը կազմուած էր, որուն միացած էր Լեհաստանի հռչակաւոր Վլատիսլաւ թագաւորը և հազարաւոր եւրոպացի ասպետներ: Հոնուտ այս բանակին գլուխն անցած՝ ամենուրեք ետ

մղեց Մուրատ Բ.ի բանակները և հասաւ Սեւ ծովուն եզերքը: Սուլթան Մուրատ խաչակիրներու դէմ քալեց և Վառնայի մէջ փառաւոր յաղթանակ մը տարաւ:

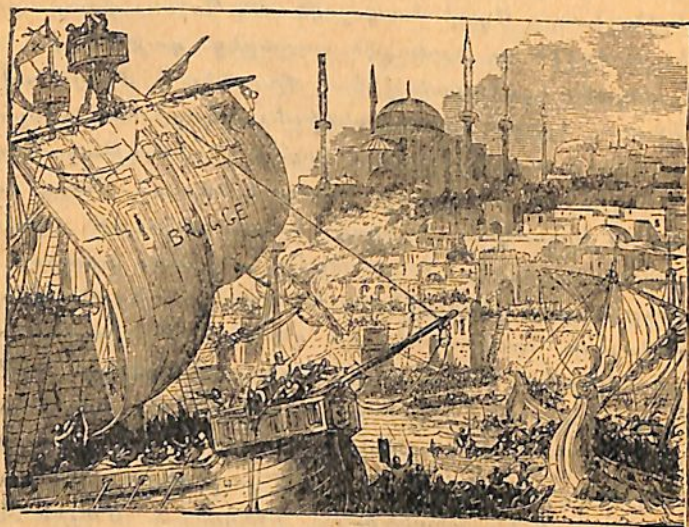
Սուլթանը Ալպանիա արշաւեց քաջ ալպանացիի մը դէմ, որ թուրքերու կողմէ իր քաջութեանց համար Խսկէօստր պէյ կոչուած էր: Իսքէնտէր յաջողած էր իր հայրենի երկիրը գրաւել և կատաղի կռիւ մղել թուրքերու դէմ. Սուլթան Մուրատ չկրցաւ անոր յաղթել և մեռաւ 1451ին:

ՄէՀէՄէՏ Բ. ՅԱՂԹԱԿԱՆ (1451—1481). — Մուրատի յաջորդին ՄէՀէմէտ Բ.ի գլխաւոր նպատակն եղաւ Պոլիսը գրաւել: Իր պատրաստութիւնները տեսնելէն յետոյ, Ադրիանապոլսէն Կ. Պոլսոյ վրայ քալեց և ծովէն ու ցամաքէն պաշարեց զայն: Պոլիս որ աշխարհէն կղզիացած վիճակ մը ունէր և միայն ծովու միջոցաւ կրնար հաղորդակցիլ Եւրոպայի հետ, չնորհիւ իր ամուր պարիսպներուն կրցած էր յաղթականորէն դիմադրել տասնեակ մը պաշարումներու: Բայց այս անգամ կրօնական վէճերով երկպառակուած՝ պաշտպանողներ չունէր: Կոստանդին, վերջին կայսրը, իր տասը հազար զինուորներէն գլուխն անցած՝ վճռեց քաջաբար պաշտպանել իր գահը: Ճենովացիներուն օգնութեամբ՝ Ղալաթիայէն դիմացի եզերքը չղթայ մը ձգեցին օսմանցիներու նաւերուն մուտքը արգիլելու համար: Երկու ամսուան պաշարումէ մը յետոյ, Սուլթանը մէկ գիշերուան մէջ յաջողեցաւ 70 նաւեր Ոսկեղջուրի նաւահանգիստը իջեցնել և Մայիս 29ին բռնէն յարձակում մը գործել: Թուրքերը քաղաքէն ներս խուժեցին, Կոստանդին արխաբար կռուեցաւ և ինկաւ իր մայրաքաղաքի պարիսպներուն տակ: Սուլթան ՄէՀէմէտ Բ. յաղթական մուտք գործեց Պոլիս և զայն իր աւերութեան մայրաքաղաք ըրաւ (1453):

Զիռւ վրայ նստած մտաւ Ս. Ստփիա եկեղեցին որ անկէ յետոյ մզկիթի վերածուեցաւ :

Մէհմէտ Բ. կրօնական ազատութիւն շնորհեց քրիստոնեաներուն, յոյներուն Պատրիարք մը կարգեց, նոյնպէս Պրուսայէն հայոց Յովակիմ եպիսկոպոսը Պոլիս կանչեց և հայոց Պատրիարք անուանեց (1461) :

ՎԵՐՋ

Պոլսոյ գրաւումը իսաղակիրներէն
(Տես էջ 149)

ՆԻՒԹԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

Ներքո խօսք

○○○○○

էջ 3

Ա. ՄԱՍ

ՀԻՆ ԱՐԵՒԵԼՔ ԵՒ ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ

ՔԼՈՒԽ Ա.	Նախապատմական դարեր	»	5
»	Բ. եգիպտոս	»	9
»	Գ. եբրայեցիք	»	18
»	Դ. Բաբելոն եւ Ասորեստան	»	24
»	Ե. Փիւնիկի	»	30
»	Զ. Մարասան	»	33
»	Է. Պարսկաստան	»	35
»	Ը. ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ	»	39
	Սպարսա	»	46
	Արքեմ	»	48
	Մարական պատերազմները	»	50
	Պերիկլես եւ իր դարը	»	53
	Պելոպոնեսեան պատերազմները	»	54
»	Թ. Մակեդոնիա	»	57
»	Ժ. Ալեքսանդրի պետութեան քայքայումը	»	61
	Յունական քաղաքակրթութիւնը	»	63

Բ. ՄԱՍ

ՀՌՈՄԱՅԵՅԻՔ

ՔԼՈՒԽ Ա.	Հռոմ	»	67
»	Բ. Հռոմայեցիներու նուաճումները	»	72
»	Գ. Փիւնիկեան պատերազմները	»	75
»	Դ. Նոր գրաւումներ Արեւելքի եւլն.	»	80
»	Ե. Հանրապետութեան ներքին վիճակը	»	84
»	Զ. Առաջին եռապետութիւնը	»	86
»	Է. Հռոմեական կայսրութիւն	»	89
»	Ը. Քրիստոնէութիւն	»	91
»	Թ. Յլաւիոսեան եւ Անսոնիկեան կայսրեր	»	94
»	Ժ. Հռոմ. կայսրութիւնը Դ. դարուն	»	99

Ախտահանված է 1957թ.

Գ. ՄԱՍ

Մ Ի Զ Ի Ն Դ Ա Ր

Գլուխ Ա. Բարբարոսներու արշաւանքները	» 102
» Բ. Նկեղեցին բարբարոսներու ժամանակ	» 105
» Գ. Արեւելեան կայսրութիւնը	» 107
» Դ. Հերակլէս եւ Պարսիկները	» 111
» Ե. Արաբները եւ մահմեդականութիւնը	» 114
» Զ. Կարոլոս Մեծի կայսրութիւնը	» 121
» Է. Նորմանները, Աւասականութիւնը	» 124
» Ը. Խաչակիրները	» 129
» Թ. Ներուպայի փառաբան վիճակը Մի- ջին դարուն — Ֆրանսա	» 135
» Ժ. Անգլիա, Սպանիա, Իսպիա	» 138
» ԺԱ. Գերմանիա	» 142
» ԺԲ. Բիւզանդական կայսրութիւնը	» 147
» ԺԳ. Միջին դարու փառաբանութիւնը	» 150
» ԺԴ. Թուրքները	» 153

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0408663

Պատճառստեան մէջ եմ

1)

1) ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, Բ. Դիրք
(Ազգի դարեր եւ ժամանակակից օրոյն)

2)

2) ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԳԱՍԸՆԹԱՅՔ

ԳԻՆ 30 Ե. Դ.

Գիմել հեղինակին

H. AMIRIAN

Rue du Mex, Bl. 2, App. No. 35

HELIOPOLIS (Egypte)

ԱՊՍՊՐԱՆՔՆԵՐԸ ԳԱՆՆԻԿ

—